

DOKUMENTUM

Lőrincz Ernő

FÜLEP LAJOS SZOLGÁLATÁBAN II.

IX.

Valamikor októberben, kevéssel azután, hogy Abonyból visszaparancsoltak, a mostani Bajcsy-Zsilinszky úton, a deportáltak egy csoportja láttán az a baljós érzésem támadt és meg is gyökerezett bennem, hogy nemsokára engem is így fognak végig hajszolni a városon, ki tudja, merre... A főváros bekerítésekor, ennek az érzésnek engedve, a Biblia és egy-két filozófiai könyv mellé a „Magyar művészet”-et s a „Művészet és világnézet”-et is beletettem irattáskámba, s magammal cipeltem mindentüvé, nehogy betű nélkül maradjak, ha sejtelmem netalán valóra válnék. Papír is volt mindig a táskámban. Így aztán az akkor nem sok munkát követelő hivatalban és az óvóhelyeken is olvasással és jegyzeteléssel töltöttem az időt. A Fülep művészettörténelmi koncepciója felőli gondolataimat fogalmazgattam – most már tekintet nélkül arra, hogy mi lesz belőlük, ha sikerülne itthon maradnom: előszó-e vagy cikk, avagy éppen doktori értekezés. Egyelőre az volt a fontos, hogy a két év alatt összegyűjtött anyagot akármilyen formában megkösssem és eltegyem akkorra, amikor majd kezdek vele valamit. Amolyan menekülés-féle is volt ez ugyanakkor a lélekölő jelenből; és a rombolás, pusztítás, gyilkolás közepette egyszersmind valami naiv áltatás is egy békés, értelmes, munkás köz-eljövővel.

A tessék-lássék munkával való önámítás időnként azonban csődöt mondott, Ilyenformán vagy három hónapig remény és kétségbeesés között hanyódtam. Március közepén, amidőn egyik Baranyába kiküldött hivatali kollegám felajánlotta, hogy megkeresi Fülepet, és én egy levelet írtam neki, épp mélyponton voltam; néhány napra rá azonban annyira magamra találtam ismét, hogy elérkezettnek véltem az időt a „komolyabb” munkára. Még a fogságba vitelem sejtelve is elhagyott...

Már vagy két hete nem találkoztunk menetelőkkel. Ritkultak az utcai igazoltatások. Meglehetősen biztosságerzetet kölcsönző katonai igazolványom mellett (ebből kiolvasható volt, hogy semmilyen háborús szolgálatot nem teljesítettem) ott lapult már zsebemben egy friss keltezésű kétnyelvű polgári igazolvány is. Mitől tarthatam volna tehát? – Nyugalmam visszatért és megjött vele a fegyelmezettebb, módszeresebb munkához való kedvem is. Március 23-án, az annak idején Karay Gyulának tett ígéretre emlékezve, belefogtam doktori értekezésem megírásába. Azzal láttam neki, hogy ha sikerülne megelőznöm vele az Athenaeumot, hát azt bocsátanám bevezetésül a Fülep-kötet elébe. Hogy aztán hol fogom benyújthatni, s hogy akad-e majd egyetemi tanár, aki elfogadja; meg hogy egyáltalán eléggé megérlelő-

dött-e bennem a dolog a megírásra – mindez nem érdekelt. Elővettem táskámból jegyzeteimet s a Fülepi írásait és felszabadultan nekiláttam a munkának...

Másnapra idézésem volt. Katonai igazoltatásra kellett mennem valamilyen Luther-utcai irodába. Nehogy bármi is hiányozni találjon hozzá, lefekvés előtt kiszedtem táskámból a benne maradt könyveket s helyükbe beletettem minden akkor volt okmányomat. Kár volt a cseréért! Tíz óra se telt bele és keservesen megbántam... Az igazoltatás egyszerű ürügynek bizonyult. A ház kapuján már nem önszántamból léptem ki, és utam sem oda vitt onnan, ahova magam akartam. A végén néhány hónap híján négyesztendei fogság várt reám...

Diáktársaságban egyszer olyasvalamit jelentettem ki – és meggyőződéssel –, hogy könyv nélkül elpusztulnék. Sehogy se tudtam nélküle elképzelni az életet. Nos, könyveimtől elszakítva is megmaradtam! Igaz, hogy valamiképp, közvetve, jórészt mégis a könyv tartott meg: abból éltem, amit egyetemi és Füleppel kapcsolatos tanulmányaimból magammal vihettem.

Ismereteim megőrzése és gyarapítása érdekében mindig azon voltam a fogságban is, hogy szellemiekben otthonos, vagy azok iránt fogékony társakat gyűjtsek magam köré. Pesten, Jászberényben, Máramarosszigeten és odakint is a mérhetetlen idegenségben – mindenütt akadtak ilyenek, ha kevesen is. A szokologorovkai táborban vagy heten-nyolcan verődünk össze és tartottunk ki egymás mellett a szellemi értékek tisztelésében s a magunk művelésében. Merve, iskolás programunk nem volt, de előre tudtuk, hogy estéről estére milyen kérdések megvitatására ülünk össze. Közösségünk felért egy egyetemi szemináriummal. A művészettudományok és a filozófia volt tulajdonképpen birodalmunk, benne egy jókora s egyre gyarapodó Füleppel juttatott tartománnyal. Hetek alatt ugyanis annyira megnyertem Fülepi nézeteinek ezt a kis társaságot, hogy nála hálásabb „Fülepkört” otthon se tudtam volna elképzelni, ahol már próbálkoztam is ilyennel. Pedig magyar egy se volt benne, csak német és osztrák, s ráadásul vagy négy művészember, akikről köztudomású, hogy mennyire ellenállnak mindenféle teóriának. Rajtuk próbáltam ki azt is, hogy mit lehetne elérni Füleppel esztétikai és művésznevelésben... Rajtuk méregettem, idegeneken a vadidegenben, hogy az elméletien kívül mennyi praktikus értéket, lehetőséget fojtott bele Fülepi írásaiba a hazai közöny, a politikai és felekezeti elfogultság, a műveletlenség.

Hálásan gondolok fogolytársaimra. Nekik köszönhetem, hogy úrrá lettem végre Fülepi-problémámon. Meglehetősen részük volt kultúra-filozófiai nézeteim tisztázásában; és ők segítettek a legtöbbet abban is, hogy a fogság nehezét leküzdve a szöges drótok között is szabadon, emberül élhettem.

X.

Keletről több optimizmussal érkeztem meg, mint a hazatértek általában. Rájuk legfeljebb a mindennapok örömei vártak. Én viszont – annyi de annyi embervolt pusztulása és újjászületése láttán szerzett páratlan élményem: a személyes kultúra halála és genezise élményének birtokában, mintegy világot teremteni jöttem haza, és e világ fogalmi másául megírni valamilyen világnézetten-félében filozófiámat.

Attól fogva ti. hogy feleségem, majd azután Fülep maga is megírta, hogy katedrához jutott, többszertendős problémám lassacskán súlyát veszítette, én meg magam felé fordulva személyesebb dolgaimmel kezdtem foglalkozni.

A távolból valóban úgy tűnt, hogy Fülep sorsa mindenestől megoldódott. És ezt némi keserűséggel vettem tudomásul. Egyetemi tanárságának híre majdnem úgy érintett, mint első olvasásra „Magyar művészet”-e. Nem is tudtam igazában örüvendeni neki. Bántott, hogy újfent olyasmin fáradoztam, ami nélkülem is megvalósult. Mert hogy kinevezése nem pusztán formális rehabilitáció lehetett, afelől – a hír vételekor legalábbis – csöppet se kétségeskedtem. Később már meg-megkörünyékezett a kétely. De akkor, az otthoni radikális fordulat után, annyi mindent összegondolva kulturális viszonyainkról, már önvédelemből sem engedtem neki... Csillagom ez idő tájt végre hazafelé mutatott s én a teljes szabadság igényével készülődtem vissza az épülő új országba – világnézeti és tudományos nézetbeli rokonságunk révén bizvást remélve, hogy majd csak jut nekem is egy talpalatnyi hely ott, ahol Fülepet befogadták.

Ezerkilencszáznegyvennyolc októbere közepén indítottak el a táborból. Az úton csupa találgatás, csupa bizodalom, csupa terv voltam. És noha Fülep megszűnt problémámmá lenni, terveimből ő sem maradt ki. De nem célul, eszközül szerepelt bennük. Kellett a segítsége megvalósításukhoz. Sokat vártam művészetfilozófiájától és tanítói munkásságától is. Ezen utóbbtól persze nem úgy, hogy majd beiratkozom az egyetemre, jöllehet emlékeztem rá, hogy már megjárta az eszemet, hogy mellé szegődjek reguláris tanítványul, ha sikerülne egyszer katedrát kapnia. Sőt mintha írtam volna is ilyesfélét neki...

A tervezgetéssel útközben följazott optimizmusom idehaza aztán fokról-fokra alábbhagyott. Míg odavoltam túlságosan megváltozott minden ahhoz, hogy simán hazatalálhattam volna. Kiváltképp az emberek változtak meg. Mintha idegenek közé cseppentem volna. Egy-két rokont és hivatalnoktársat kivéve gyanakvás, bizalmatlanság, tartózkodás érzett mindenkin... A meghittebbeket meg nem is találtam Pesten. Karay örökre elment. (Baján pusztult el, Fülep hajdani működésének helyén, az ottani fogolytáborban), Sinka István vidéken élt, P. Gulyás Jenő és Gombos Gyula az országot is elhagyták. A hivatalbeli kis szellemi közösség se volt már sehol. Csak most tudtam igazán hálálkodni azért, hogy Fülep Svájcba menekítésének terve füstbe ment, s hogy az ő várkonyi fogadkozásából se lett semmi! Itthon maradt néhányunk szellemi és erkölcsi gyámolítására. És ráadásul akkor már Budán lakott, ahová Pestről magam is átköltöztem, alig félórányi távolságra tőle.

Mielőtt az Eötvös-kollégiumban fölkerestem volna, elővettem a fogságom idején Várkonyból majd innen feleségemhez írott néhány lapját és levelét s a köztük lelt 1945 áprilisi még olvasatlan levelezőlapját, hogy valamelyes képet alkothassak magamnak a fölötte eljáró négy esztendőről. – Keveset tudtam meg belőlük, de ahhoz éppen eleget, hogy maradék optimizmusom is elillanjon. A kinevezése körüli bizonytalanságról és huzavonáról olvasni és beleélni magamat abba a reménytelenségbe, amellyel Fülep felőle írt, nem volt éppen fölemelő. A levelek csöppet sem győztek meg arról, hogy Fülepet a tudományban érdeme szerint akkreditálták volna... Látogatásomkor aztán megtudtam azt is, hogy a vele kapcsolatos különféle tervek elejtése után katedrára is csak rehabilitáció ürügyén került.

Mert kinevezése nem annak indult. Ügye intézői csak jóval később szereztek tudomást tizenkilences tanárságáról és használták föl arra, hogy a pesti egyetemen tanszékhez juttassák.

Ennél is lehangolóbb volt ugyancsak ez alkalommal hallani, hogy a „Magyar művészet”-nek és egyáltalán a régi írásainak kiadásából életében már aligha lesz valami. Pedig hát azokról az írásokról volt szó, amelyek alapján fél esztendővel azelőtt akadémiai levelező tagságra ajánlották! Építészeti tanulmánya óta ugyanis, bár 1945 legelején nagy kedvvel látott neki a munkának, hazatértemig két cikken kívül semmi újat sem írt. A körülötte támadt bizonytalanság hamarosan immobilizálta. Rendszeresebb munkára már csak kollégiumbeli otthonában gondolhatott. Ám ott is csak gondolhatott...

Íme, ahelyett, hogy a piacon láttam volna viszont a „Magyar művészet”-et és társait, kiadásuk lehetőségét se találtam már, mire a fogságból visszajöttem! Hogyan, miért? Fülep kijelentése úgy hangzott, hogy minden kérdeztetésnek elejét vette. Nem firtattam a dolgot. Az elfojtott kérdésre később aztán magától is megjött a válasz – feleletül egyúttal arra is, hogy betegségen és egyéb bajokon, meg a kollégium megszűntével rászakadt másfél esztendei bizonytalanságon és lakásgondon kívül legfőképp mi akadályozta a munkában. Ez már nem személyes dolog volt, s nem is ideig-óráig tartó. Tulajdonképp holtáig megkeserítette a szabad szellemi tevékenységben, a szuverén alkotó munkában ifjúkora óta értelmét lelt életét. Hogy mi volt ez, 1954-es (annak idején a Rádió műsorából törölt és csak 1956 júniusában publikált) nyilatkozatából¹ tudjuk: még a Fülep vágású nem marxista gondolkodót is feszélyező, óvatoskodásra, kelletlen alkalmazkodásra kényszerítő atmoszféra.

Ebben az atmoszférában szakasztott olyannak láttam őt viszont, mint amilyenek 1944-ben Zengővárkonyban. Ugyanaz a zaklatott, háborgó ember fogadott az Eötvös-kollégiumban is. S ha visszaidézem az azóta közelében eltöltött 22 esztendőt, alig találok benne olyan pillanatot, amelyben Fülep a maga békés, derűs, kozmikus jelenség voltában tűnt volna fel előttem. Ennek jórészt magam is oka lehettem. A magam módján békétlen voltam én is, és békétlenségemet rendszerint magammal vittem a vele való találkozásra. Együtt elégedetlenkedtünk, lázadoztunk. Ráadásul az új viszonyokba beilleszkedésem mindennapi ügye-baja is nyugtalanította. Mert törődött velem, s így elég gondot okoztam neki problémáimmal. – Ő volt egyedüli támaszom abban a kritikus időszakban. Átsegített az akkor még itt-ott gyakorlatban volt politikai igazoltatáson. Tanácsolta, hogy mintegy nosztrifikáltatandó '45 előtti filozófiai és kiegészítendő művészettörténeti tanulmányaimat, iratkozzam be ismét az egyetemre, hogy majd abbahagyhassam a hivatalnokoskodást. (Akkor nem árulta el, miért kapacitál annyira, mert ellenkezésem miatt javaslatát sokszor meg kellett ismételnie; csak jóval később derült ki, hogy maga mellé akart venni az egyetemen.) Kisebb-nagyobb kölcsönökkel is támogatott és szellemiekben is készséggel állt rendelkezésemre, bármikor fordultam hozzá.

Szellemiekkal ugyan nem sokat zaklattam. Ami lehetetlenné tette az ő írásainak kiadását és ami kezét megkötötte, hamarosan tétlenségre kárhoztatott engem is. Meglehetősen megállapodott világnézetem megmerevített a vele csupán felelő részét egyező környezetben; s amennyire alkalmazkodnom sikerült ehhez egyebekben, annyira kívül rekedtem – koncesszióra, kompromisszumra vagy éppen ha-

zugságra képtelenül – a tudományon, a filozófián, a kultúrán. A fogságban szőtt terveimet, amelyeknek életkörülményeim sem igen kedveztek már, félretettem tehát. S tulajdonképp emiatt utasítottam el a tanulmányaim rendezését illető tanácsokat is. – A szellemi önmegtagadás ideje köszöntött ilyenformán reám... Sanyarúságát egyes-egyedül a Fülep nézeteinek szóbeli propagálása enyhítette. Mert erről aztán – ha már írásait továbbra is véka alatt kellett tartani és írni se lehetett már róluk – akarva se tudtam volna lemondani. A fogságom utolsó évében eltemetett problémám föltámadt. Újra olvasni kezdtem Fülepet, s mint nyomban fölfedezését követően, az élő szó melegével közöltem termékeny gondolatait mindazokkal, akikben csak egy szemernyi művészet iránti érdeklődést is tapasztaltam. Ez persze most sem ment könnyen. Buzgólkodásom még annyi eredménnyel se járt, mint annak idején. Akkoriban a szellemi restség s az elvtelenség kevésbé állta útját Fülep koncepciójának, mint most a vele szemben sokakban támadt ideológiai ellenkezés. A történeti materializmussal jórészt elvi ellentétben álló nézetekkel bizony nem igen triumfálhattam, bármennyire aktuálisak voltak és jelentősek tudománytörténetileg is. Ahol meg ideológiai akadály nem jelentkezett, más került helyébe. Fülepet igen sokan és épp szakmabeliek, posztján politikai parvenünek tekintették, eleve elutasítva írásait. Ismét mások – művészek közül kikerültek, akikhez éppúgy szólt a „Magyar művészet” és Fülep minden más írása, miként a művészet tudósaihoz – a kortárs művészet negligálása miatt mellőzték azokat, vagy annak az elutasításnak okaért, amelyet a modern művészeti tévelygéseket illetően Fülepben megsejtettek. De a legnagyobb akadálya Fülep koncepciója befogadásának – ilyeneken s még sok máson kívül – akkor is az volt, amelyiktől Fülep már könyve kinyomtatásakor is tartott: az elmélyedés, illetőleg az ehhez szükséges elméleti felkészültség hiánya. A „Magyar művészet” nemcsak 1920 táján bizonyult korán jöttnek. Olyanul találtatott két évtizeddel később is. És újabb húsz-harminc esztendő kellett ahhoz, hogy sejteni kezdjék, mit is bírunk benne. Hiszen olyanok, akik ezt látnák, tudnák, akik Fülep nézeteinek elvi s történeti jelentőségével tisztában lennének, ma sem igen akadnak. Ezt leghitelesebben az 1964 óta Fülepről írott csaknem valamennyi tanulmány, cikk, megemlékezés, recenzió tanúsítja...

XI.

Bármekkorát fordult Fülep sorsa – a régi maradt. Zengővárkony helyett a főváros; vidéki magántanárság helyett budapesti katedra, majd rövidesen akadémiai tagság, kitüntetések stb. – mind csupa külsőség. A lényeg: ugyanaz a meg nem értettség! Meg nem értettség a szónak nem csupán szűk logikai, hanem azon teljesebb jelentése szerint, amely magában foglalja a megérteni nem akarást, sőt még a megértve elutasítást is.

Fülepet a múltban se tisztán teoretikusan tagadták meg, vetették el. A „tudományos” szempont mellett mindig volt valami más is, ami nézeteinek elfogadása vagy elutasítása felől döntött: félelmetes kritikus volta, a háborús évek alatti szellemi hovatarozása, tizenkilences szereplése, majd 1934-es „Válasz”-beli megmutatkozása. Mindezek tetejébe most (mert hiszen ellenfelei most is jórészt ugyanazok) a „kétes” politikai múlt árán szerzett katedra. Ugyan azt is híresztelték a

„dilettáns” professzor felől, hogy a hivatásos művészettörténészek mellőzésével, Rákosi Máttyás bizalmasaként ültették katedrára...

Az akadémiai tagság se javított Fülep és a céhbeli viszonyán. Már a „Tagajánlás”-ban ott az elutasítás!² Két művészettörténész mutatja be Fülepet Akadémiáknak anélkül, hogy egyszer is művészettörténésznek neveznék a tudományos magyar művészettörténelem megteremtőjét. „Művészeti író” Fülep abban, „esztétikus”, „esztétikai irodalmunk kiváló és tisztelt egyénisége” – minden, csak éppen művészettörténész nem. Hogy is lehetne az, amikor egyik ajánlója ugyanaz a Gerevich Tibor, aki a művészettörténész Fülep Lajost már 1931-es tudománytörténeti összefoglalásából³ is kihagyta. Ő most sem a művészettörténészt, az „esztétikust” ajánlja legmelegebben Akadémiáknak... Nem egyszer tapasztalt fortély! Ezzel tértek ki előlem is 1942 óta csaknem valamennyien azok, akiknél Fülep felől kérdezősködtem vagy éppen számon kértem tőlük elhallgatását. Szükség szerint hol a művészettörténészt játszották ki az esztétikussal, miként ez esetben is, hol meg fordítva: az esztétikust, a művészeti filozófust mellőzve azzal, hogy hiszen tulajdonképpen historikusa a művészetnek – ahelyett, hogy benne mind a kettőt: a filozófust s a történést egyaránt respektálták volna.

Az 1948 közepéről való „Tagajánlás”-tól a székfoglalóig harmadfél esztendő telt el. Betegség, lánya halála, s főleg az Eötvös-kollégium megszűntével támadt gondjai késleltették akadémiai bemutatkozását. Mert alighogy berendezkedett az intézeti tanárságra, ismét hatalmába kerítette a bizonytalanság, a nyugtalanság, az elkeseredés. Képtelen dolgozni – „anélkül pedig nem érdemes élni” írja 1949 szeptember 19-én, amikor bizalmasan közli, hogy a kollégiumot internátussá alakítják át, s neki ismét lakást kell keresnie, új otthont teremtenie. Anyagi gondok is fenyegetik akkortájt. Mindezeket számba véve nem csoda, hogy ennyi idő alatt két cikken kívül csupán székfoglaló értekezését írja meg, s azt is az Akadémia többszöri szorgalmazására... Egyetlen értekezést – de a háborút követő években írtak-e nálunk hozzáfogható a humán tudományok bármelyikében? A „Magyar művészet” (1916) s a „Művészet és világnézet” (1923) után egy újabb tudományteremtő tett! – Munkássága legjava tudománytörténeti jelentőségét elhallgatva hiába mesterkednek tehát azon, hogy belőle esztétikust és csakis azt faragjanak. Fülep a szakma színe elé áll s ad oculos demonstrálja, hogy nincs magyar művészettörténelem, és megteremtése mikéntjéről, rendeltetéséről és közvetlen feladatairól oktatja ki, szinte iskolás mód, a céhbeliakat...

A „Magyar művészet” sziklatömb gyanánt zúdult művészettörténelmünk holt vizébe anélkül, hogy hullámmá szedte volna. Számottevő recenzió is csupán egy jelent meg róla. Az is idegen nyelven, a Pester Lloydban, Alexander Bernáttól⁴... Szintúgy a páratlan jelentőségű székfoglaló: az se hozta mozgásba művészettörténelmünket – csak a tehetetlen szakmai gyűlöletet szította Fülep körül; s azt is agyonhallgatták, hisz mindössze kétmondatnyi nyoma maradt a közvetlen elhangzása, illetőleg kinyomtatása utáni időből – a Zádor Anna 1951-es tudománytörténeti vázlatában.⁵ S ha nem az akadémikus áll mögötte, hanem a zengővárkonyi tiszteletes, bizonyára nem tartják számon, nem respektálják később sem, – már amennyire egyáltalán érvényt szereztek neki az 1955-től több kiadást is megért kétkötetes összefoglaló munkában: az „A magyarországi művészet története”-ben...

A székfoglalóban több van ugyanis a benne betű szerint olvashatónál. Így, betűjében, csupán művészettörténelmünk tárgyi világa föltárásának, elhatárolásának módszeréről szól, annak tudomány- és kultúrapolitikai indokairól s következményeiről, valamint a tárgyilag definiált tudomány közvetlen feladatairól, munkaprogramjáról. Holott a módszer formai részét is implikálja. Bár nem szól felőle, ugyanarról a szemléletről tanúskodik művészetünknek ugyanazon vizsgálati, értelmezési módjáról, interpretálásáról, amelyről a „Magyar művészet” s a „Művészet és világnézet” is. És ez az, ami oly kevésbé ismerszik meg az imént említett összefoglaláson.

Itt kell megemlítenem viszont azt is, ami a betű ellenére hiányzik a székfoglalóból: a történeti materializmust. Van egy szakasza az értekezésnek, amelyben szó esik alépítményről, s amely ezzel a mondattal végződik: „A magyar művészettörténelem problémája kiválóan tanulságos példája, hogyan nem lehet valamit a történeti materializmus nélkül megcsinálni, és vele hogyan lehet”.⁶ És két sztálini idézet is akad az írásban. – Nos, művészettörténelmünk létrejöttéhez (már amennyire ez anyagának meghatározásán s annak a teljes magyar létben való megértésén múlott) nem maga a történeti materializmus hiányzott, hanem egyáltalán a tudományosság, s főképp „az igazság s az igazságosság ethosza”, amely nélkül nincs semmilyen tudomány – történeti materialista szemléletű sem. A történeti materializmus tehát csak névleg, s ilyenül sem épp a tudomány kedvéért került bele a székfoglaló értekezésbe. Igazi oka ennek (erre nézve Fülep 1954-es rádiónyilatkozata félreérthetetlen magyarázattal szolgál) az akkori feszélyező, alkalmazkodásra kényszerítő atmoszférában keresendő, amelynek nyomását Fülep, ama legváltásosabb évében kétszeresen szenvedte. Az értekezés 1950-ben íródott: az Eötvös-kollégium megszűntének, Fülep főiskolai tanárrá alacsonyításának s váratlan nyugdíjazásának esztendejében...

Fülep ekkor helyzete jobbítását, egyetemi tanári reaktíválását egyes-egyedül az Akadémiától remélte, aminthogy kérte is közbenjárását. A semlegesség tehát egyet jelentett volna számára e lehetőség elejtésével. Márpedig őt nem hiúság – egzisztenciális okok szorították pozíciója visszaszerzésére, köztük jócskán szellemi létébe vágók is. Abból, amit 1945-ben, a megváltozott országban-hazában tenni készült (egy Lukács Györgyhöz intézett leveléből kivehetően: nem keveset!) ekkorra tulajdonképp már csupán a tanítás-nevelés és művészetfilozófiájának végleges formába öntése maradt. Ezek miatt kellett volna tehát elsősorban visszakerülnie a katedrára, s a munkássága jobb feltételeit biztosító fővárosban maradnia, ahonnan, ha nem reaktíválják, kénytelen lett volna valahova vidékre visszaköltözni. Szentendrén, Esztergomban jár lakáskeresőben, de még a messzi Somogyba is elmenne kollégiumi otthonából – 65 éves fővel, nem először, új életet kezdeni...

Levelezésünkben nincs nyoma annak, miként rendeződtek Fülep dolgai. Emlékezetem sem őrzött meg semmit ebből. Valószínűleg akkor se volt tudomásom róla. Tény, hogy reaktíválták. A művészettörténelem tanára lett. És egyidejűleg az Akadémián is intenzív munkába kezdett. Szervez, szerkeszt, csak éppen nem publikál, amiből arra lehetne következtetni, hogy nem is produkál, nem ír. Újat legalábbis nem; sőt föltehetőleg egy időre félretette művészetfilozófiáját is. És ezt nem éppen a Széher úti új lakásban való körülményes berendezkedés s a háza vezetése körüli nehézségek miatt...

Fülep a Pestre visszatérte utáni három-négy esztendőben, az akkor még gazdag könyvpiac lehetőségeit kihasználva, sok gondot fordított könyvtára gyarapítására. Nem l'art pour l'art gyűjtő módjára, persze. Tudományos céljai vezették ebben: nézeteinek valamilyen revíziója és kiterjesztése, alkalmazása eladdig mellőzött területekre, így legfőképp a primitív művészetre. Az ehhez szükséges műveket keresi és tanulmányozza. Ezért tűnik úgy, mintha nem dolgozna. Általam is ke-restet könyvet, és vásárol, kölcsönöz az én gyűjteményemből is. Sok könyvemet eladtam neki. Egy-két alkalommal pedig, szorultabb helyzetben, egyszerre többet is elzálogosítottam nála – vagy száz-száztíz kötetet. Ezeket nem is váltottam vissza, haláláig nála maradtak. Ő viszont a rájuk adott pénzről még 1959-ben lemondott, amikor is a vonatkozó megállapodás szövegét is megmásítottuk.

Könyvtári gondjain kívül egyéb gondját-baját is megosztottam. Már a lakáske-resésben is segítettem volt. S végül is nekem sikerült haláláig mellette kitartó „femme de ménage”-t szereznem neki, ha már új otthona gondozását és háztartása vezetését magam nem vállalhattam, amire pedig ő számított, és évégett családostól a Széher úti házba készült költöztetni engem is... (Barátságunkat féltettem az egy fedél alatti együttéléstől. Fülepet túl rigorózusnak, magamat túl önféjűnek ismertem ahhoz, hogy egy ily szoros, mindennapos kapcsolat tartósságában hinni mertem volna. S ezért, bármennyire hízelgő volt is rám nézve, elhárítottam Fülep ajánlatát, akiben több bizodalom lehetett irányomban, mint amennyi önbizalmat ajánlata elfogadására magam érezhettem. – Hogy ő mennyire tarthatta akkorra mindkettőnk részéről immár barátsággá érett viszonyunkat, e bizalmon kívül, az a három szó is eléggé tanúsítja, amellyel akadémiai értekezését e tájban nekem ajánlotta: Ernesto amico fidelissimo... (Ernönek, a leghívebb barátanak.)

XII.

Fülep iránti ragaszkodásom mindenekelőtt a nézetei becslésében és terjesztésében mutatott állhatatosságban keresendő. Nyilván ezt honorálta ő is az idéztem ajánlással, s nem annyira a részemről egyebekben tapasztaltakat. Hiszen bennünket mégiscsak a szellemiek tartottak össze. Ezek jegyében találkoztunk, és mindvégig ezek fémjelezték viszonyunkat annak ellenére, hogy két évtizednél hosszabb idő alatt csak ritkán adatott meg bizonyítanom szellemi hozzá-tartozásomat. Nemigen kínálkozott rá alkalom, s magam is csak kevés ilyet teremthettem. Egyiket-másikat megemlítem. Az alábbirol levél is szól.

A decentralizálások évében, 1950-ben állásomat fölmondták, amikor is a Műemlékek Országos Központjához fordultam alkalmaztatásért. Fülepnek tetszett a dolog. Úgy nézett ki, hogy sikerül is bejutnom oda, hozzám közelebb álló munkakörbe, jöllehet folyamodványomban nem titkoltam Fülephez való viszonyomat... A magyar művészettörténelmi irodalom valamilyen földolgozását tervezték akkor a MOK-ban; ahhoz szervezték az adatgyűjtést, a dokumentációt. Fölvételemből persze semmi se lett. De ameddig ez eldőlt, találkozásaink alkalmával jobbára a hazai művészettörténelemről beszélgettünk. A Füleptől akkoriban hallottakat fél évre rá ismét hallanom adatott, az Akadémia elnökségi termében, székfoglalója felolvasásakor...

Ezerkilencszázötvennégy elején, ekkori vállalati munkahelyemen, egy magam indította kulturális felajánlási mozgalom keretében, fölolvastam tartottam a XIX.

és XX. század képzőművészeti irányzatairól – azok világnézeti determináltságáról... Dolgozatom megírásában nem mellőzhettem Fülepet. Ezt nem is akartam. Tulajdonképp az ő idevágó nézetének világnézettani elmélyítését kíséreltem meg benne...

Az 1956. október 24-re meghirdetett „Petőfi-kör”-beli ankétára is az ő koncepciója képviselőjeként készültem. Mészáros István ott megvitatásra szánt cikkében, amely az „Új hang” az évi szeptemberi számában olvasható, a művészet nemzeti jellegét vizsgálta; és tette ezt anélkül, hogy az e problémára legilletékesebb – mert tudományos megfogalmazója és megoldója – nevét: a Fülep Lajosét megemlítette volna. Készakarva-e vagy csupán tudatlanságból, egyre ment. A mellőzést semmiképp se hagyhattam szó nélkül sem Fülepre, sem magára a problémára tekintettel. Amit a Magyar Esztétikai Társaság ankétján, ugyanezen kérdés kapcsán, 1943-ban elmulasztottam, ezt most szerettem volna helyrehozni. Nem rajtam múlt, hogy szándékom meghiúsult...

Jelentősebb Fülepet érintő vállalkozásom 1964. végéről való. Szeptemberben hírt vettem, hogy 80. születésnapjára emlékkönyvet készülnék kiadni, és mivel tudtam egy régtől fogva kéziratban heverő Fülep-bibliográfiáról, megkerestem a mű szerkesztőjéül megnevezettet azzal, hogy venné be azt is a tervezett kiadványba. Igen ám, csak hogy a terv kútba esett. Az első invitálásra jelentkezettek ugyanis, jobbára Fülep volt hallgatói, nem mervén vállalni a vele járó kockázatot (!) sorra elálltak attól, hogy tanítójuk mellett tudományos hitet tegyenek. – A könyv helyébe ekkor én valamilyen folyóirat-emlékszámot ajánlottam a cserbenhagyott kezdeményezőnek a reménybeli sokból megmaradt két tanulmány s a bibliográfia publikálására. Ő ismervén szaklapjaink Fülep-ellenességét szkeptikusan fogadta az ötletet, ám mégis megpróbálkozott vele. És csoda történt, minek folytán – habár csak jókora késedelemmel és csupán felerészt emlékszám képeben – az említett írók napvilágot láttak a nemrégiben még Fülep-szerkesztette „Művészettörténeti Értesítő” 1965 évi 3. számában. De történt közben más csoda is – hogy ráterjek végre a saját vállalkozásomra: az nevezetesen, hogy húsz év múltán ismét belekezdtem egy Fülepről szóló írásba, amiben a csoda igazában az, hogy ezt az írást be is fejeztem.

Tulajdonképp elsől Dávid Katalin biztatott megírására. Ő volt a Fülep-emlékkönyv kezdeményezője, s szerette volna, hogy a három írás mellé kerüljön még valami a „Művészettörténeti Értesítő”-be. De biztatása nem fogott rajtam. Annyi, de annyi idő alatt túl messze kerültem Fülep-problémámtól ahhoz, hogy magamat alkalomhoz méltó írásra képesnek tarthattam volna. De biztatott később másvalaki is, méghozzá olyan, aki maga (Lechnert illető s a mai építészetet degradáló nézetei miatt) nem is lelkesedett Fülepért: Nagy Elemér – a Padányi Gulyás Jenő lapja utódjának, a „Magyar Építőművészet”-nek szerkesztője. A szóban forgó születésnapra ki szerettem volna adni vele, most már egészében, az 1944-ben csak felerészt megjelent Fülep-féle építészeti cikket. Ő erre késznek is mutatkozott. Ámde kiderült, hogy a cikk másik fele íratlan maradt. És ekkor jött a nógatus, hogy magam írjak Fülepről valamit, amire én ezúttal meggondolatlanul ráálltam.

Csak munka közben derült ki aztán, hogy fejszémet mekkora fába vágtam. Mert hiszen egy szokványos megemlékezésnél többet akartam: dióhéjban s nem éppen tudományosan, ám ugyanazt, amiben fogságba vitelem megakadályozott. És ha-

táridőre kellett elkészülnöm vele, másfél hónap alatt, több ezernyi oldal újraolvasása árán... De megcsináltam. Míg dolgoztam rajta, ebben-abbán eligazítást remélve néhányszor felkerestem Fülepet. Ő azonban nem segített. Nem javított, nem avatkozott bele munkámba. Kijelentette, mindjárt első alkalommal, hogy írhatok felőle bármit, bárhogyan – csak igaz legyen; s aztán esetenként figyelemmel meghallgatta, amit fölolvastam neki. Egyetlenegyszer szólt bele cikkembe, az eredetileg jóval terjedelmesebb tudománytörténeti részét hosszalva s megkurtítatva; és két adattal járult hozzá, amelyeket az írás legvégén csattantottam el – a kelleténél talán hangosabban. Cikkem megjelenésekor tartott is Fülep attól, hogy emiatt majd magyarázkodnunk kell...

A cikket egyébként nem a „Magyar Építőművészet” hozta, és nem is idejében, a születésnapra vagy akörül. Két évre rá meglehetősen aktualitását veszítve nyomtatták ki az „Alföld” 1967. februári számában. – A „Magyar Építőművészet”-nek túl hosszúvá sikerült; máshol megjelenhetőségét pedig, Fülephez egészen közelálló is, teljes megváltoztatásához kötötték; ismét másutt kiadhatása érdekében egyenesen azt kívánták, hogy Fülepet egyben-másban elmarasztaljam... Az „Alföld” vállalta úgy, amint volt. Igaz, hogy ott, a véletlen játéka folytán, remek szálaláscsinálóra talált: Weöres Sándorra, ill. az ő Fülep Lajoshoz írott himnuszára... A Fülepet mestere gyanánt tisztelő költő nem is sejtí, hogy versével az ugyanazon lapban később megjelent tudományos fogantatású „hymnuszt” ő segítette napvilágra. Kívüle SziJ Rezsőnek köszönhető a cikk megjelentetése. Weöres verse benne villantotta fel kiadása lehetőségének gondolatát, és nyomban ezután ő juttatta is el cikkemet Debrecenbe.

Ebbe az összefüggésbe tartozik még, hogy 1969-ben újfent én vettem rá Fülepet a „Magyar művészet” s a vele egy kötetben már csak halála után, 1971. Karácsonyára kijött egyéb írásainak a megjelentetésére. Ezúttal nehezebben állt rá erre, mint 1943-ban. Akkor egyszerűen csak kérnem kellett beleegyezését és segítségét a kiadáshoz. Most vitatkozni kellett vele, hosszan érvelni ellene, aki végül is, már csak a pénzért, szükségből volt hajlandó belemenni a dologba. Legalábbis azt állította. Mert látni való a kötet előszavában, hogy nem csupán a pénznek engedett. – Némileg idetartozik az is, hogy az 1919-ig közzétett dolgai összegyűjtésének és újrakiadásának terve felől, a vállalkozók fölkerésére, elsőül én tájékoztattam őt, s hogy azok első útját is magam egyengettem az azóta elárvult Széher úti tudós-, filozófuslak felé...

XIII.

A '45 előttiék mellőzésével felsorolt kevés, úgymond csak „tárgyi” bizonyítéka a köztünk támadt s végig megmaradt szellemi közösségnek, amelynek másik, kevésbé megfogható aspektusa – részemről – a már többször említettem lankadatlan agitációban állt és áll, tart ma is. Ámbár 1957-től fogva ez is majdhogy testet nem öltött. Mintegy intézményesült az akkor alapított és közvetítésemmel egyszeriben a Fülep s a világ találkozóhelyévé avatott várbeli könyvesboltomban. – Se szeri, se száma a Fülepet ott megismerteknek, közöttük olyanoknak is, akik hamis, torz képét hozván magukkal igaz képével távoztak üzletemből. Antikváriumom ilyenformán ahelyett, hogy nagyobb elfoglaltságot jelentvén eltávolított volna Füleptől,

közelebb vitt hozzá. Egyre ritkábban érintkeztünk, s mégis mintha valójában egy fedél alá kerültünk volna, kivált azt követően, hogy 1958 közepe felé másfélezer kötetnyi könyvfölöslegének értékesítésével megbízott, és én azt rendre fölhoordtam a Várba. Ugyanakkor tőle más – jelenléte teljesebb illúzióját körülöttem fölntartó – könyvek is fölkerültek oda: a hosszú élete során neki dedikáltak – halála után birtokba veendő ajándéku...

Eszendővel ennek előtte Fülep még képtelenségnek tartotta a Várban antikváriumot létesíteni. „Öngyilkosjelölt kezébe kötelet nem adok; a holdban akar üzletet nyitni?!” – ezzel tagadta meg a valóban merész vállalkozáshoz kért támogatást. Csöppet se bízott abban, hogy az üzleti életnek kevésbé kedvező városrészben lábamat megvethetem. Emiatt nem hittem aztán a fülemnek, amidőn alig hónapokkal a bolt megnyitása után magához kért azzal, hogy könyvtára negyedét-ötödét bizományi értékesítésre átadja nekem. Állami és privát kölcsönök terheltek akkoriban; boltomat nem ismerték; jóformán abból tartottam fenn, ami keveset időnként a „Kultúra”-nak exportra eladnom sikerült... Fülepnek minderről tudomása volt. (Ez idő tájt kérdezte meg egyszer tréfásan, és utóbb sűrűn megismételte: „Még mindig megvan az a napi „másfél Kuncsaftja?”) – Nem csoda tehát, hogy elhatározását értetlenül fogadtam. Nem tudtam mire vélni. Segíteni akarásra semmiképp se. Pedig az is lehetett benne. Nem segített korábban, hogy visszatartson a vakmerő vállalkozástól; de most, hogy majdnem belebuktam, az akkor remélnél kéretlenül s jóval többet adott.

Elhatározásának motívuma azonban egészen más volt. Sokkal személyesebb, sokkal mélyebb valami indította erre. Tőle magától tudom, hogy mi okból s mi végett bízta rám könyveit.

1958 elején egy házbeli hirtelen haláleset a 73 éves Fülepet különös mód megrendítette. Meglepte, megülte a halál gondolata; s elővette ugyanakkor annak gondja is, akinek sorsát egyebek közt a könyvekért járó pénz révén is biztosítani kívánta: annak sorsa, gondja nevezetesen, aki majdan szemét lefogja.

Füleptől ezek elbeszélte előtt halálról – saját haláláról – mindössze háromszor hallottam-olvastam. 1944 november 18-i szívbe markoló soraiban;⁷ és két kifakadása közben, amikor is betegséggel kapcsolatban öngyilkosságot emlegetett arra az esetre, ha bármily más oknál fogva is munkára képtelenné válna. Olyanokat is: „Én már kifelé megyek!” – csak a házbeli haláleset óta lehetett hallani tőle. Meg aztán azon, egyébként tréfás-gunyoros levelező lapját is azután írhatta (1958. II. 4-én), amely így végződik: „Hozzon minél több szépet-jót, úgysis ki tudja meddig” ... S nem lehettek korábbiak a halála másnapján előkerült, nyilván végrendelethez rögtönzött följegyzései sem. Alig nyolc-tíz magyarul s olaszul odavetett mondat, köztük a földi maradványai felől rendelkezők; s a tenyérynyi papiroson, az örökösökre vonatkozó utalásokon kívül, két név is, bizonyára a végleges okmány hitelesítésére tanúul kiszemelték, amelyek egyike az enyém...

A könyvek átadása-átvétele idejére Fülep már megnyugodott volt, és kedélye szinte hétről-hétre javult, miközben az enyém egyre rosszabbodott. Mintha a háza bontásában, lerontásában segédkeztem volna! – Ő kedvenc népdalait dúdolva énekelve járt-kelt könyvtárszobája s a lebonyolításra használt park felőli veranda között; én meg szótlánul áraztam, lajstromoztam, csomagoltam el a könyveket úgy, abban a sorrendben, ütemben, ahogyan ő azt, a rá annyira jellemző aprólékos rendszeretel, akkurátusan megtervezte.

Az egészben volt valami szertartásosság, aminthogy Fülepből: egész lényéből, lakása rendjéből, minden megmozdulásából áradt az ilyesmi. Még az is mintha előre meggondolt, megfontolt lett volna, amivel és ahogyan az érdekesebb művekre fölhívta figyelmemet, tanácsolva, hogy ezt-azt magamnak megtartsam, vagy hogy mit kinek ajánljak, adjak el. Az ötletszerű, a véletlenszerű teljességgel hiányzott belőle s környezetéből. Szigorú kompozíció, tudatosan megformált, stilizált volt az ember, az otthona, a háztája, de még annak bejárható környéke is: ... Mindent, amire addig csak írásaiból következtettem, akkor igazában is megtapasztalhattam benne. Ha sose olvastam volna „Művészet és világnézet”-ében, pusztá látása is ilyeneket szuggerált volna: „A szellem legmélyebb és legáltalánosabb törvénye az, hogy legutolsó ízéig.... rendszer. Rendszer nélkül nincs szellem, mert rendszer nélkül, valamilyen rendszeren kívül a szellem nem fog fel semmit; önmagát se. A legközönségesebb értelemben vett empirikus élet, az, amit napról napra, óráról órára élek, szintén rendszer...”⁸

Látása, merő jelenléte különben egyebet is szuggerált: a bizonyosságot, hogy mű áll az ilyen jelenség mögött – és nem is akármilyen! Ámbár jelesebb írásainak ismeretében is hányan nem tagadták, hogy Fülep valóban maradandót alkotott volna! Az ő sorsa nagy fölfedezettje sorsáéval rokon: az Izsó Miklóiséval. Miként Izsót valójában senki se láthatta, ameddig kispasztikájában, agyagfiguráiban Fülep őt meg nem ragadta és elibénk nem állította, ugyanúgy Fülepről se fogjuk tudni (még művészetfilozófiája birtokában sem!), hogy ő a magyar és ugyanakkor a szellemtudományos művészettörténelem megteremtője, míg nem őt eddigi írásaiból megérteni meg nem próbáljuk, ill. megérteni nem fogjuk...

Kisebbségi megszakításokkal a könyvtárvétel vagy két hónapig tartott. Másod-harmadnaponként jártam ki a Széher útra. Ily sűrűn nem voltunk együtt sem azelőtt, sem azután. S az egész idő alatt ilyen és hasonló gondolatok motoztak bennem, egyikük-másikuk lelkiismeret-furdalás kíséretében. Csak most bántam igazán, hogy '44-ben, '45-ben nem mondhattam el, nem írhattam meg azt, amit Fülepben kezdettől fogva megláttam, s amit más nem is fog egyhamar elmondani felőle. (Ekkor már nyilvánvaló volt, Zádor Anna 1951-es tudománytörténeti vázlatából is, hogy mennyire távol állunk még mindig Fülep munkássága adekvát értékelésétől!) Egy ideig erős kísértést éreztem arra, hogy ilyenképp megpendült Fülep-problémámnak ismét nekiveselkedjem. De a hozzávaló stúdium és írás lehetőségét latolgatva hamarosan letettem róla.

A két hónap alatt dolgozószobájában gyakorta megfordulva, papírlepte íróasztala láttán, nemegyszer eszembe jutottak kézíratai is. Művészetfilozófiáján kívül két nagyobb, jóformán kész dolga aggasztott: a legelső leveléből tudott nemzeti művészetéről szóló és egy Rembrandtról írott. Mi lesz ezekkel? Tudtam, hogy ő maga publikálni nem fogja őket, de gondoskodott-e posztumusz kiadásukról? Ki, mikor, hol fogja megjelentetni írásait? Jó kezekbe kerülnek-e? Úgy fordult, hogy e kérdéseket neki is föltehettem. – Egyik nap megkért, hogy ügyvédet keressek neki. Nem közölte, mihez. Én meg végrendelkezésre gyanakodva éltem az alkalmalmmal és szóba hoztam kézíratait. Úgy lehet, csak művészetfilozófiáját említettem, mert nem emlékszem, hogy a többiről is nyilatkozott volna. Erről – a legjelentősebbéről, a leginkább féltettéről – azonban beszélt: hogy annak nem szabad elvesznie, nyugodjak meg, gondoskodik róla, majd megjelenik, de másutt – nem

idehaza... Megnyugtató-e, amit hallottam? Meg! Tudván, mily sokra tartja művészetfilozófiáját („Az egyetlen, amivel azonosítom magam, s magamhoz méltónak tartom, a még kiadatlan művészetfilozófiám”⁹); és őt meg kinti kapcsolatait ismerve, csöppet se kételkedtem abban, hogy amit mond, az úgy is van. Másrészt meg bármennyire szomjúhoztam „főművét”, jobbára kíváncsiságból, semmint szükségből tettem. Nekem nem azért kellett, mint reklamálóinak, hogy Fülepet belőle megértsem, rajta mérjem. Az ő képe, jelentősége világosan állt előttem művészetfilozófiája nélkül is. „A nagyok nagyszerűségét megmutatni nem nagy dolog – lássuk meg a nagyot a kicsikben, bennük van” – mondja valahol székfoglalójában.¹⁰ Ez nekem őt illetően már az első pillantásra megadatott. A „Magyar művészet”, a „Donatello problémája”, az „Az emlékezés...”, a „Művészet és világnézet” stb. szerzője nagyszerűségét ugyanúgy nem növelné szememben semmilyen későbbi impozáns, voluminózus mű, miként a „Discours de la methode” Descartes-ját sem a „Meditationes de prima philosophia”! Nem singel mérik az embert, s az írást sem éppen betűk, sorok, lapok számával – kivált a tudományban. Ebben egyes-egyedül az elv a fontos: annak újdonsága és hatékonysága, magyarázó ereje – teljesen függetlenül attól, hogy mennyi adat, anyag használtatik föl kifejtéséhez, demonstrálásához. Több lenne-e Fülep attól – teszem – ha „Magyar művészet”-ét öt vaskos kötetben bírnánk (mert fejezetenként legalább egy-egy kitelne belőle!) s nem azon a nem egész kétszáz kistükrű lapon?

XIV.

A könyvek elszállításuk után is jó ideig összekötötték a Széher utat a Várral. S nem csupán a volt gazdájukra emlékeztetéssel. Időnként el kellett számolnom az értük kapott pénzzel. Így aztán föl-fölkerestem Fülepet – gyakrabban, amint egyébként tettem volna, és anélkül, hogy erre ürügyet kellett volna keresnem. Mert azzal, hogy egyszerűen látni kívántam, csak nem állíthattam be hozzá...

A munkája szabályozta klastromi életrendjét nem szívesen zavartam látogatásaimmal. Még telefonon sem igen hívtam, saját érdekében sem, nehogy íróasztala mellől fölállítsam. Legtöbbször levelezőlapra, levélre bízta a közölni- vagy kérdeznivalót. Postája olvasására is megszabott ideje volt...

Üzleti látogatásaim szerencsére gyakorta „elfajultak”. Pénznél, könyvnél (nála jártamkor mindig vittem-hoztam illet magammal) rendszerint egyébre is futotta belőlük. Aktualitásokon kívül az ő részéről többnyire ilyen-olyan emlékezésre, részemről pedig „agitáció” eredményeinek ismertetésére.

Sajnálom, hogy alkalmi emlékezeit nem vettem papírra. Érdemes lett volna. Hiszen ő maga – amint 1969 januárjában Adyról szóló írása legelején, a „Magyar Nemzet”-ben vallja: ösztönösen mindig viszolygván az olyan témától, amelyben magáról is beszélnie kellett, nem jegyzett föl semmit majdan megírandó emlékezés céljára...¹¹ Érthetetlen, miért idegenkedett ettől, hiszen szívesen beszélt magáról. – Néhány megőrzött emlékeiből ehelyütt mindössze egyet, a nagybecskereki tanáreszményét idézőt említtem meg. Ebben egyszersmind ő maga is benne: a rendkívüli olvasottságával tanárát elképesztő gimnazista. – A származására szépebbé, sokgyermekes példás családapá, Králik László évközben érkezett Becskekre német-magyar tanárnak; s miközben diákjaival ismerkedett, nem akarta

elhinni Fülepről, hogy mi mindent elolvasott már: a százkötetes Jókai-sorozatot, Kemény Zsigmondot, minden Mikszáthot, a teljes Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, Madáchot és számtalan mást; s a csaknem minden magyaron kívül az idegen klasszikusokból mindent, amit magyarra átültettek, a németek nagyjait persze eredetiben, és németül sok egyebet is, filozófiát elsősorban... És Fülep kikérdezésre jelentkezett, hadd győződjék meg a tanár állítása igaz voltáról! – A tanár neve ismerősnek tűnt. Ugyanígy hívták az 1943-as képzőművészeti konferencián Fülep tanára gyermekéül bemutatkozott építészmérnököt is... Elmeséltem Fülepnek, hogyan ismerkedtem meg vele. Aztán néhány hétre rá ők is összeismerkedtek a Széher úti lakáson. Králik mérnök valóban Fülep rajongott tanára fiának bizonyult...

Az én '48 utáni buzgólkodásom, agitáció... Volt-e értelme Fülep nézeti terjesztésének, szükséges volt-e? Vagy az mindenestől csupán egy rajongó túlzása, hiú erőszakoskodása, tolakodása volt? Aki tudja a nemrég meghalt Fülepről, hogy egyetemi tanár és akadémikus volt, s hogy munkásságáért érdemrendet meg Kosuth-díjat is kapott, könnyen fölöslegesnek vélhetné tanításának még életében vállalt és folytatott propagálását. Ámde aki azt is tudja, hogy néhányuk kivételével még hallgatói sem olvasták írásait s így nem is ismerhették, érthették, becsülhették, s ezen felül a szakma elmélet-közömbösségével s az ebből származó, Fülep iránti közönnel valamennyire is tisztában van – az e propagandát bizonyára helyénvalónak ítéli.

Elméletközömbösség és közöny tán nem is magyarázzák eléggé a szakma és Fülep viszonyát. Megátalkodott maga felől tudni nem akarásról van itt szó, s egy minden elv és elv közti különféleségnél végtetesebb ellentéttről: a valamilyen elv s a teljes elvtelenség, az elvbéli nihil közöttiről – amely a teoretikus Fülep föltűntekor támadt, székfoglalójáig írásról írásra fokozódott és tart halála után is... Akármilyen más elvi állásponttól, ha nem is fogadták volna el, bizonyára számot vetettek volna vele s megkísérelték volna annyira-amennyire hasznosítani koncepcióját – de semmilyenről? Imigyen lett Fülep eszméinek, gondolatainak sorsa rosszabbá az evangéliumi példázat magvai sorsáénál is. Azoknak legalább némelyike jó földbe ese és gyümölcsöt terme. Fülep szellemének magvai ellenben, művészettörténelmünk elmélet-töretlen talaján, ki se kelhettek.

Állítsák bár mások, hogy Fülep igenis hatott; és pillanatnyilag fölébe kerekedett optimizmussal írta légyen ő maga is a Corvinánál 1971 decemberében megjelent kötete előszavában, hogy „Magyar művészet”-ének „nézeti, disztinkciói, értékelései hagyományyá, köztulajdonná váltak”¹² – ez mind csak kész, az elvből más által is kikövetkeztethető eredmények mechanikus átvétele anélkül, hogy köze lenne a mögöttük érvényesülő, ható szellemhez, gondolathoz: Fülep propriumához. Márpedig igazi, tulajdonképpvaló hatásról kizárólag ott lehet szó, ahol magát a szellemet értik-ragadják meg, sajátítják el s a magukéval meggazdagítva fejlesztik, fenntartják. Hol vannak Fülep szellemi örökösei? Kik azok? Ki a gazdája oly termékeny gondolatainak? Ki tökéletesíti módszerét, mélyíti szemléletét? Hiszen ha úgy hatott volna Fülep, ma, a bécsi s a Warburg-féle mellett, magyar művészettörténelmi iskoláról beszélhetnénk! És iskola helyett mi van ma nálunk a művészettörténelemben és a művészetudományban? Még jó, hogy a hiány pótlására elkezdték végre a Wölfflinek, a Francastelek, a Gombrichok fordítását... Nem vé-

letlenül persze. A meddő szellem is a máséval kényszerül segíteni magán. És a mienk esetében talán az sem véletlen műve, hogy inkább az idegent adoptálja ahelyett, hogy a saját fajtája szülöttjét venné magához.

Mármost, ha Fülep annyira a szakmán kívül rekedt, ha annyira magára maradt a tudományban: hogyan találhatott volna hozzá a tömeghez, a nép, a nemzet lelkéhez? Mert, bár írásai – vérbeli pedagógus és publicista tollából származván – szinte kivétel nélkül népszerűsítők, igényesebbek annál, hogysem közvetítés nélkül betölthették volna rendeltetésüket: gazdagíthatták volna a nemzet tudatát az önnön művészete által gyarapíthatóval. S e közvetítés ismét a tudomány föladata lett volna. De végezhet-e háttal Fülepnek? Persze, hogy nem! Eleve nem is vehette magára, érzékenyen megkárosítva ezzel is esztétikai kultúránkat.

Módszeres ismeretterjesztés híján Fülep tanításának sorsa a vak véletlenre maradt. Ez hozott össze velem engem is mintha csak azért, hogy – ugyancsak véletlenül – szerepét velem megossza. Mert ha történetesen egészen idegen lettem volna tőle, magam se kötök ki Fülep tanítása mellett s nem szegődöm szolgálatába, nem válok mindenesévé; magyarázójává, útja egyengetőjévé, védelmezőjévé...

Egyáltalán meg se látom Fülepben a nagyot, ha nem ismervén úgy-ahogy a tudomány történetét, sejtelnem sincs arról, hogy Winckelmanntól Dvořákiig ki mit művelt benne. Jellemző művészettörténelmünk máig is tartó tájékozatlanságára (mert nem csak önnön elméletétől idegen, történeti tudata sincsen), hogy az 1960-as évek közepétől errefelé Fülepről írottakban – egyetlen félszeg utaláson kívül – nyoma sincs műve egyetemes tudománytörténeti méltatásának – hacsak némi arroganciával a magam szerény cikkét ide nem sorolom. Mert hisz én, bármily közel kerültem is valaha a szakmához, csak nem lettem azzá, s így ma sem vagyok művészettörténész! Írásom elején elmondtam, mi áron honosodhattam volna meg e tudományban; föl kellett volna hagynom a filozófiával, vagyis éppen azzal, ami nélkül ismét nem ismerhettem volna fel Fülep tudományteremtő zsenijét. – Fülep Lajos szintúgy, mint serdülőkorától fogva hajlott koráig kedvelt gondolkodója, a filológiát filozófiával beoltó Nietzsche: a szellem magasáról jövet vetette meg lábát művészettörténeti empiriánkban és emelte filozófiájával anyagi és formai, azaz tárgyi és módszerbeli feltételeivel, nemkülönben rendeltetésével tisztába jött tudományos diszciplína rangjára.

Leglényegét tekintve Fülep-propagandámat is az előbb futólag érintett két szempont határozta meg. Ugyanazon történelmi és filozófiai, ill. tudományelméleti belátásokat alkalmaztam a mások meggyőzésére, amelyekkel Fülepet a magam számára felfedeznem sikerült. És milyen eredménnyel? – Valameddig számon tartottam azokat, akikkel Fülepet behatóbban megismertettem, aztán felhagytam vele. Ha most hirtelen számot kellene mondanom, a harminc-negyven névről tudott mellett legalább ugyanannyi nevefelejtett emberről állíthatnám, hogy Fülepet nem csupán emlékezetükben szerzőként, ilyen-olyan gondolkodóként, hanem egész valójukat átható élményképpen hordozzák magukban, s terjesztik, adják tovább maguk is ellenállhatatlanul azt, amit belőle merítették: az ismeretieken, elméletieken kívül, szinte valamennyi írásából, bizonyos közösség, nép, nemzet felé fordult magatartásra készítő etikumot. És ez az, ami a számra keveset sokszorosára emeli! – Kevés az olyan e századbeli tudósunk, akinek tollát, miként a Fülepét, ama „nép-teremtő” szándék vezette volna, amely Jósika Miklóst ilyenekre fakasztotta: „Teremtenünk kell, 's teremthetünk egy jobb ivadékat, csak akarjunk;

népet kell teremteni, lélekben, hol az csak testileg létezik; a' honnak hazafit kell adni, hol csak lakószai vagynak; embert a társaságnak..."¹³

Agitációról még valamit ide. Fülep tanítása elfogadtatásához ismereti eszközön kívül egyéb is kellett: őt magát kellett önnön tanítása útjából mintegy félreállítani. Azt a Fülepet nevezetesen, aki hangjával, fölényes fölléptével, kíméletlen bírálatával szinte provokálja az írásaival szembeni tartózkodást, ellenállást – megértésük után is. El kellett tüntetni az író, s a mű mögül előszólítani az egész embert – a népe sorsával aggódón összeforrtat, a népe lelkét, nyelvét, kultúráját tiprókat kíméletlen ostorozó embert, hogy legyen akinek az olvasó az írás keménységét, gorombaságát megbocsássa.

Ideérkezve eszembe jut, hogy tán nem ártott volna az ügy érdekében egyszer-mászor szószólójával is valami hasonlót művelni. Hisz hangommal, szenvedélyemmel, hevességgemmel némelyekben magam is ellenkezést támaszthattam. Elfogultságot hallhattak, érezhettek ki belőle, különösen a barátságunkról is tudók. S ezért ahelyett, hogy Fülepet olvasták, tanulmányozták volna, megbizonyosodva egyúttal a tőlem hallottak igazáról is, nem sokat törődtek velem. S ez nem pusztán föltevés! Konkrét példám van rá.

Másfél-két éve lehet, hogy a Mérnöki Továbbképző Intézetben előadásokat tartottak a művészettörténelem jeleseinél: külön-külön Winckelmannról, Rieglről, Wölfflinről, Dvořákról s másokról. Az előadók közt olyanok is szerepeltek, akiknek 1950 táján én bizonygattam, hogy az ismeretlen Fülep Lajosban kit is bírunk tulajdonképpen. Az előadások felől, elhangzásuk után, ezek egyike tudósított, amikor is megkérdeztem tőle, hogy Fülepet besorolták-e a nagyságok közé, s hogy ismertette-e őt is valamelyikük? Erre tagadó választ kaptam. És indoklásul hallanom kellett nyomban azt is, hogy Fülep nem az, akinek elfogultságomban tartom; hogy barátságunknál fogva túlbecsülöm őt, ami nagyon természetes, de másoktól ugyanazt nem követelhetem meg, s hogy nem is róhatom fel senkinek a Fülep mellőzését... Az érvelés logikus volt. Nem is vettem semmit logikája, formája ellen. Csupán tartalma ellen, – tanulmányi beszámolómmal, az EKE-beli fölolvasással, levelezésünkkel dokumentálva, hogy Fülep zsenijét jóval azelőtt fölismertem, hogysem barátokká válhattunk volna...

Az eset napokig foglalkoztatott. Bántott. Lelkiismeretbe hasított... Lehet, hogy így-úgy másutt is ártottam Fülepnek? Nem tudom. Három évtized nagy idő, s a jó szándék nem mindig jónak szolgálja. Sokféle kár is származhat belőle. Ebben az esetben is több a baj, mint amennyi az elmondottakból kiviláglik. Minden bizonynyal megtalálható benne annak oka is, hogy az 1950 körül Fülepnek látszólag megnyert fiatalok miért nem vállalták maguk is a mellette való agitációt, holott akár intézményesen is megtehették volna annak a műegyetemnek oktatóiként – ugyanazon tanszék gárdájaként, akár professzorostól, amelyre, ha Itália fogva nem tartja, Fülep kerül még a tízes évek elején... Ez se csupán föltételezés, képzelődés. Tudok róla, hogy egyikük – ma már docens¹⁴ – ha szűk körben is, és sajnálatos késsedelemmel, a „Magyar művészet”-et olvastatja hallgatóival. Úgy látzik, nem sokat törődik azzal, hogy társai esetleg őt is elfogultsággal vádolják. Sőt még csak őt igazán, aki végtére is nem dilettáns, és akiről bizonyára tudják, hogy mestéri tudományától távol, kezdő pécsi bölcsész korában Fülep hallgatója volt...

„Vétkem” fölötte tünődve, lelkiismeret-vizsgálat közben, bűntársaimról is elgondolkodom, azokról, akik 1964 óta Fülepről írtak... Az elfogultság, a részrehajlás a

nem közvetlen közeléből jövő megszólaltakra is ráolvasható. Írásaik, kvalitásuktól függetlenül, már csak azzal is kétséget támasztanak célba érésük felől, hogy méltatják Fülepet... De lehet-e más a sorsuk, egyelőre legalábbis, mint annak írásaié, akiről vallanak?

XV.

Az érzelmiéken s az előző fejezetben ismertetett agitációs szolgáltatón kívül barátságunknak egyes-egyedül a Fülep munkásságát kísérő érdeklődésemmel adóztam. Hogy mit jelenthetett ez számára, csak ő mondhatná meg. Önmagában tekintve úgy lehet, semmit; s ha mégis valamit, úgy azt is inkább csak annálfogva, hogy nemigen akadt fül az ő hangjára s lélek sem, amelyben visszhangozzék...

Érzékenyen reagáltam óvatlanul elárult gondolataira, terveire (készülő dolgairól ritkán beszélt), s főképp rezonanciára alig talált írásaira.

Mi sem jellemzőbb arra, hogy Fülep megnyilatkozásait illetően tudományunk '45 után is mennyire akusztika híján volt, mint az, hogy még a vitaindítás szándékával 1956. júniusában közzétett rádiónyilatkozatára se reagált a művészet egyetlen teoretikusa, vagy történésze sem. Gyakorlati vonatkozásainál fogva ugyan művészeinket és művészetpolitikussainkat is diszkusszióra invitálta, ám őket is hasztalan. – Noha a székfoglaló fogadtatására emlékezve különösebb hatásra nem számítottam, a nyilatkozatot követő némaság, mozdulatlanlás erősen bántott. Utóvégre nem valamely szaktudomány bármilyen jelentős, de mégis csak belső ügyéről volt benne szó, hanem közügyről... Ha nincs kész tudományos művészettörténelmünk, hagyján! Módszerében, formájában, elveiben: ideális lehetőség gyanánt ott található a Fülep írásaiban. Sőt kicsiben, századnyi időre korlátozottan és vázlatosan ott van már készen is a „Magyar művészet”-ben. Éppen csak nagyítani, bővíteni kellene, összegyűjtve hozzá az anyagot, amelyben aztán egészében is testet ölthet. És addig nélkülözhetjük – sokkal inkább mint magát a művészetet. Márpedig Fülep nyilatkozata elsősorban ennek elevenjébe vágott, méghozzá olyannyira, hogy minden pesszimizmusom ellenére egy ideig szinte vártam, hogy nyomában egy országos képzőművészeti konferenciát hívnak össze – konferenciát, országosat, az 1943-as EKE-konferencián még fölfedezésre szorult Fülep Lajos elnökletével... Persze, nemhogy konferencia, de még vita se követte a nyilatkozatot. Másfél esztendő alatt pedig aligha változott akkorát művészetünk és helyzete, hogy az írás időszerűségét elvesztette volna. (Eredetileg ugyanis a „Kossuth”-rádióban kellett volna elhangzania még 1954 novemberében; a Rádió azonban, meghirdetése ellenére, törölte műsorából, mert Fülep nem volt hajlandó megmásítani a benne utólag kifogásolt szavakat, kitételeket.)

Egyetlenegyét kivéve nem is emlékszem, hogy nyilvánosan bárki hozzászólt volna Fülep bármelyik írásához. Borbíró Virgilről tudom,¹⁵ hogy 1948-ban az újjáépítendő Vár-negyed rendeltetéséről írott ragyogó cikkéhez¹⁶ helyeslő reflexiókat fűzött, – ő is egymaga, ugyancsak közérdekű dologban. – Még privát beszélgetésben se hozakodott elő senki, se szakmabeli, se laikus, Fülep semmilyen publikációjával. Ha meg magam figyelmeztettem valakit, teszem, újabb Izsó- s Rembrandt-tanulmányára, rendszerint fitymálást váltottam ki vele, s művészetfilozófiájának

oktalan firtatását, követelését. Mintha kizárólag attól függött volna a frissen megjelentek becse, értéke.

Nem találokra említem e tanulmányokat. Iskolapéldái annak, hogyan kell az alkotóról és művéről a lényegét a legegyszerűbben, maradéktalanul elmondani – úgy, hogy szemünk láttára szülessék meg a lét anyagi s szellemi teljességében egyik is, másik is; és mindezt olyan nyelvi és írói készséggel és olyan magyarsággal, amelynek ismét hasztalan keresnénk párját művészettudományunk egész birodalmában. Hogyan lehetett ilyeneket negligálni! S közben – tudomást se véve rólok – Fülep meddőségéről fecsegni; vagy csak kevesellve őket jóakaratián ugyanazt a vélt meddőséget valamilyen ráerőszakolt szokrateszi habitussal kendőzni, menteni akarni. Olyanokat olvashatni róla, hogy neki fontosabb lett volna az objektív műnél az, hogy enmagát művé téve tisztára személyiségével hasson...

Ha már így tollhegyre került ismét a szó – mert nem sokkal fennebb már érintettem Fülep hatásának kérdését – hadd tegyek még egy különbséget hatás és hatás között. Az előbbieken arról volt szó, hogy művével mit érhetett el Fülep; és ebben különítettem el azt, ami sajátosan az övé (amit nem értettek meg művéből vagy megértve képtelenek voltak avagy nem akartak vállalni, továbbmunkálni): a szellemtudományos, nem egyszerűen szellem- vagy eszmetörténeti szemléletet – attól, amit e szemléletből eredően tőle kaptunk: az impresszionizmus lényegi ismeretét, Cézanne-t, Lechner Ödönt, Izsó Miklóst, Szinyeit, Rippl-Rónait, Derkovitsot; a jelentésében számunkra föltárt egész magyar képzőművészetet, amelyet Fülepig valójában nem is láthattunk. Persze, hogy ilyenekkel is hatott és hat – másodlagosan! De midőn azt keressük, hogy folytatják-e művét, amikor direkt, aktív hatását vizsgáljuk, csakis tudományos koncepciója, teóriája elfogadására, továbbvitelére, kibontakoztatására gondolhatunk. S nem annak egyszerű alkalmazására, mint a Hamvas-Kemény-féle könyvecskében vagy a Tamás Attiláéban a költői világnézetek fejlődéséről. Németh Lajos és Körner Éva igényesebb munkái is ebbe a kategóriába tartoznak.

Az előbbtől most már (mind a két fajtájától) jócskán elüt az, amire a Fülep hatását egyre sűrűbben hangoztatók céloznak azzal, hogy sajátos területén kívül mire inspirált, mit mozdított elő. – Az „Új versek” Adyjának fölfedezése után, Fülep által zsenije felől meggyőzetvén, Hevesi Sándor az övénél is hatásosabb recenzióban üdvözlö az új poéta jöttét. Kner Imrét Fülep indítja el a művészi tipográfia felé. Németh Antal tevékenységét (N. A. maga mesélte) úgy éltette a „Magyar művészet”, mint Karay Gyula lobogását... Hatott néprajzunk művelői egyikére-másikára. Költők vallanak hatásáról – és verseik. Ilyés Gyula nemzedéke nyelv- és magyarságmesterének nevezi... Hatás ez, tagadhatatlanul. Ámde nem a Fülep revelálta szellemet, eredeti termékeny szemléletet terjesztő, mélyítő, tudományos tradícióvá érlelő s olyanul megtartó, perpetuáló! Ez a hatás csakis a benne öntudatosult, föllobbant művészettörténelmi gondolat tudatos vállalásában s következetes szolgálatában nyilatkozhat meg, aminek eleddig semmi nyoma. – Harminc évvel ezelőtt valamelyik levelében Fülep Tolnay Károlyt nevezte meg egyetlen tanítványául...¹⁷ Ő hordozná vajon, a tőlünk 19 éves korában elidegenedett, ezt az idehaza teljesen kihunytt gondolatot? Kétkem: Dvořák, a „Bécsi iskola” inkább a magáénak vallhatná őt. Vagy ha a Fülep hatását koncedáljuk, hát csak úgy, miként a Hamvasékra s az itthoni tanítványaiként számon tartottakra gyakoroltat. Tolnay se teoretikusa a művészettörténelemnek...¹⁸

Apróság, de mivel a fentieket érintik, idemásolom naplóból az 1968. február 14-én följegyzeteket: „Burckhardt: Weltgeschichtliche Betrachtungen (Leipzig, Kröner, é. n.) – érdekes, sokhelyütt Fülepre emlékeztető utószóval. Burckhardt és Füle! Ezt is meg kell nézni és írni egyszer... Riegl bolygatta meg újra Fülep-problémámat „Grammatik”-jával. A könyvet három hét óta magammal hurcolom, de nem olvasom, tallózatok benne. Sürgősen végezni kellene pedig vele, hogy odaadhassam Fülepnek. Jellemző elmélettől elrugaszkodott környezetére, hogy senki se hívta fel figyelmét rá, jöllehet másfél esztendeje, hogy megjelent.” – Megjegyzendő: a keletkezése után hetven évre publikált mű („Historische Grammatik der bildenden Künste”, Graz/Köln, 1966) századunk legjelentősebb, és bennünket épp Fülep révén igen közélről érdeklő művészettörténelmi kiadványai közül való.

XVI.

A fogságban azután elgondoltak mellé, hogy addigi főproblémámnak hátat fordítottam, idővel mégis belekerült egy Fülepről írandó könyv is valamikor későre tervezett programomba. Fülep írásai ezért is foglalkoztattak. Természetesen nem rend- és módszeres stúdium formájában, amire a kereső munka mellett máig se futja sem időmből, sem energiámból. Érdekeltek nemkülönben a vele vonatkozásba hozható és a direkt róla szólók is. Az utóbbiak aránylag kevesebb dolgot adtak. Későn kezdtek föltünedezni, alig hét-nyolc évvel ezelőtt, és nem kellett kutatni utánuk, mint a Fülep száz meg száz felé elbújtatott régebbi írásai után.

Ebben az igénytelenebb munkában is változatlanul a '45 előtti szempont vezetett: Fülepet a modern magyar művészettörténelem s egyúttal a szellemtudományos művészettörténelem megteremtőjéül fölfedezni. És vezethetett, sajnos, mert azóta se találtatott más, aki ezt föladatául tűzte volna ki, aki Fülep hazai és egyetemes tudománytörténeti szituszát kijelölni és tudománytörténeti jelentőségét megállapítani törekedett volna.

E szempontnak, ill. föladatnak meghatározásában és ilyenül vállalásában Fülep székfoglalója határozottan megerősített. Ameddig ő maga is ki nem mondta, hogy nincs magyar művészettörténelem, én többnyire csak kinevettetés árán állíthatam ugyanazt – amit viszont szükségképpen meg kellett tennem, hogy az annak vélt helyébe tudományos művészettörténetül a Fülepét odaállíthassam... S miután az áltudományt tárgyi oldaláról leleplező értekezés elhangzott, könnyebben ment annak beláttatása is – amit viszont Fülep elmulasztott: hogy az eddig jogtalanul tudományos hitelt élvező hazai művészettörténet-írás formailag, módszertanilag sem az, aminek lennie kellene; hogy nem rendelkezik a tárgya megkívánta vizsgálati módszerrel, heurisztikus apparátussal, amelyet ismét a Fülepéből kellene átvennie ahhoz, hogy igazában tudománynak tartassék.

Nem elmarasztalásképpen állapítottam meg, hogy Fülep ezt elmulasztotta. Ha ő értekezésében ezt is ráolvassa művészetünk históriájára, nem hallgathatta volna el azt sem, hogy az általa hiányolt tudomány sajátjában immár egy emberöltő óta készen áll. Ezt viszont csak nem jelenthette ki ő maga. De amitől a helyzet diktálta decencia Fülepet akkor visszatartotta, azt más utóbb megtehetette volna. Tudjuk, hogy ez akkortájt nem történt meg. de nem történt meg tizenöt esztendő-

vel később, s azóta sem, amióta számos méltató megemlékezés és a „Magyar művészet” új kiadását követően jó néhány recenzió is megjelent róla –noha nem egy méltatója közvetlen környezetéből, tanítványai és tisztelői közül való... Fél-százada, hogy a „Magyar művészet” első ízben könyv alakban megjelent, és ennél is több, hogy a „Nyugat”-ban először olvashatták, nem abszurdum-e hát ennyi idő alatt föl nem ismerni benne az eredeti teremtő gesztust! Meg nem látni, hogy a vulgáris pozitívizmust s az esztétikai valamint történeti dogmatizmust fölül-múló Fülep Lajos új, kritikai szemlélettel tört be művészettörténelmünkbe! Hisz az övéiről csak nem tételezhető föl, hogy ezt felismervén szándékosan elhallgatták volna... Ha viszont mégsem ismerték föl, milyen fogalmuk lehet vajon a jelentését és jelentőségét éppen ettől nyert munkásságról? Fülep tudományos munkássága felől kértem ezt, amelyet úgy tart össze a művészetnek benne élő ideája, s az ebből fakadó történeti tudomány-eszme, miként világnézete az egész embert és szellemiségét, amely nélkül Fülep korának száználmas, véletlenek rángatta figurája lenne; és amit tett nem mű, hanem csak ötletek – bár ragyogók! – amorf halmaza. Az ő többsikű szellemi terében a „Magyar művészet” s a „Művészet és világnézet” a székfoglalójában említett amaz egregyi templomocská, amely: „átformál, felemel, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket...”¹⁹ – Ennek meglátásához, persze, már nem elég csupán az adatfűrkészésbe beletompult szem, valamelyes teoretikus képzettség is kell hozzá! – A sokoldalúság szembeötlő, egyetlen odapillantásra megmutatkozik. Valahány, akár fölületes ismerője is Fülepnek, az mind ámuldozik rajta: polihisztor voltán, „páratlan enciklopédikus műveltségén”, sokágú ténykedésén. És méltán, hisz csupán a művészetnek is egyszerre kritikusa, történésze s filozófusa is. Csak hát a sokféleség ugyanakkor némileg el is takarja igazi arcát a kései csodálók elől. Innen az a sok elmosott, kusza vagy éppen torz képe munkássága színe-javának is, amilyen például az egyik jeles tanítványa által készített és ilyenül prezentált:

„Ő teremtette meg a világnézeti alapon rendszerezett magyar művészettörténet-tudományt...”²⁰ – Nem csodálkoznék, ha kiderülne, hogy tőle származik „Művészeti lexikonunk” Fülep-cikke is, amelyben a „Magyar művészet” tartalmául éppen az neveztetik meg, aminek a kimaradására az előszóban a szerző maga külön föl hívja a figyelmet. Íme, mi került bele lexikonunkba – és jöttánnyival se több! – erről a legalább figyelemből többet érdemlő könyvecskeről, 1966-ban, pontosan ötven évvel megírása után: „Fő műve, a „Magyar művészet” a világnézeti és művészeti fejlődés kölcsönhatásainak vizsgálatával foglalkozik”²¹ – Ez így még a „Művészet és világnézet”-re sem áll, pedig az, ha nem is éppenséggel ezzel, de valami hasonlóval foglalkozik...

A Fülep körül kelőben lévő irodalomban az ember lépten-nyomon ilyenekbe botlik. Ugyanolyan hálátlan dolog ilyenek közt botorkálni, mint az őt sűrűn körülvevő naiv, megalapozatlan, elhamarkodott, felelőtlen íratlan nézetek tömkelegében. Ma sem számíthat senkire az, aki Fülephez utat keres. Társtalanul kell dolgoznia akárcsak most harminc-negyven esztendeje. Helyzete legfeljebb annyival jobb, hogy rendelkezésére áll immár az induláshoz a Komárik-féle bibliográfia²² s az 1971-es Fülep-kötet, meg hogy reménykedhet a Fülep összegyűjtött írásainak egy-két éven belüli kiadásában is. A Fülep megismerésének szerény, de más híján nélkülözhetetlen eszközei továbbá: Zádor Anna tudománytörténeti vázlata és Udo Kultermann könyve, a „Geschichte der Kunstgeschichte”. Mert, ha nem tudjuk –

ismételgetem – hogy idehaza s a nagyvilágban mit műveltek kívül, ugyan mihez viszonyítva állapíthatnánk meg, hogy ő maga mi nevezetesen művelt? Milyen jó szolgálatot tehetek volna ezek nekem is annak idején! Sokkal hamarabb érkeztem volna el Fülephez, mint Winckelmanntól Dvořákiig szerzőről-szerzőre követve a modern művészettörténelmi gondolat útját. Ámbár csöppet sem ártott meg közvetlenül a tudomány jeleseivel foglalkozni.

Tudománytörténeti áttekintésen kívül meglehetősen filozófiai jártasság is kell még ahhoz, hogy valaki megközelíthesse és érdeme szerint becsülni tudja Fülepet. A művészettörténelem alkotó tudósai valamennyien filozofikus elmék is voltak. Nem merő véletlen tehát, hogy a mi kultúránkat is a filozófus Fülep Lajos gazdagította e tudománnyal. Mert hiszen filozófus volt ő, annak ellenére, hogy újat, eredeti nagyot szaktudományban alkotott! A „Magyar művészet”-ben olvasható: „Inkább vállalom nyíltan és tudatosan, így legalább megvizsgálhatom, ha már el nem kerülhetem, a metafizikát, semhogy óvatlanul lopakózzék be ... És köntörfalazás nélkül megvallom, hogy történeti vizsgálataimat, amint alább következnék, művészettörténet-filozófiai gondolatok irányítják, sőt ott áll mögöttük az, ami nélkül a gondolatok ötletekké forgácsolódna, amivel viszont ideává általánosulnak: a kialakult világnézet.”²³ – Alig van írása a nem tisztára filozófiai ihletésűek között is, amelyről ugyanezt el ne mondhatta volna. Mindben ott valamilyen regulatív mozzanat képében a jelentést és értéket kölcsönző, hitelesítő – a köznapit, az empirikusait az idealitás szférájába emelő filozófia: a tudatosan vállalt és fogalmi rendszerré kimunkált, kialakított világnézet. És ott a filozófia mindenestől kiváltképp az annyi évtizede főművéül emlegetett művészetfilozófiájában. Az se valamilyen szakdiszciplína csupán. Csak úgy az, miként Spinoza „Ethica”-ja, benne az alkotója egész magatartását meghatározó szellemiségével, világnézetté kristályosult integrális létélményével.

XVII.

Művészetfilozófiájára terelve az emlékezést, nem szeretném azt a hízelgő látszatot kelteni, hogy ismerem Fülep titokzatossággal körülvett főművét. Az iménti általánosságon kívül, amire 1944 március 18-i leveléből²⁴ is következtethettem, alig tudtam meg felőle valamit. És bizonyosat éppenséggel csak annyit, s ezt is csak közvetve, hogy létezik, hogy megvan; hogy kész és nem egyszerűen készülöben lévő valami, amiről Fülep röviddel halála előtt is komolyan azt állíthatta volna, hogy legalább öt-tíz esztendeig még dolgoznia kellene rajta. De ezt nem csupán a Babbitshoz írt leveleinek minapi publikálása óta – kezdettől fogva, jöllehet legelső levelében így ír művészetfilozófiájáról: „Ezt rég csinálom, jóformán van is belőle, részeit elő is adtam ... a pécsi egyetemen, de még van rajta jócskán csinálni való is.”²⁵ Annak főművéről nevezetesen, aki 1916-ban, „Magyar művészet”-ében, oly világnézeti tudatosságról tesz tanúságot, mint ő, s akinek létében élet és munka annyira egyet jelentettek – annak főművéről 1943-ban az ilyesmit szó szerint venni nem lehetett. Az a „csinálni való” legfeljebb az újabb tudományos eredmények figyelembevételével végzett folyamatos részletmunkában, formálgatásban, simítgatásban állhatott. S ilyenül aztán tényleg eltarthatott volna ítéletnapig! Ám éppen ehhez a műnek egészében is készen kellett lennie. Fülep korán jelentkezett

szellemi igényessége, alkotókészsége és bámulatos felkészültsége, önmaga s nemzete iránti felelősségérzete, a munkának benne lakozó etikuma, s az alkotó szellemi tevékenységre ellenállhatatlanul készítő annyi más kvalitása – szükségképpen kizárják, hogy világnézete objektiválásával, művé tételével oly hosszú életen át se készült volna el; nem szólva arról, hogy alig 25 esztendősen már megkísérli filozófiává átlényegíteni művészetcentrikus világnézetét.

A Croce bírálataképp 1910-ban írott tanulmányában kétséggkívül egy eredeti művészetbölcseleti rendszer sokat ígérő vázlatát bírjuk. De alighogy benne önálló gondolkodóként megmutatkozik, el is tűnik nyomban, s filozófusul tulajdonképp csak két évtized múlva látjuk viszont. 1910 és 30 között a filozófus Fülepről vajmi keveset tudunk. Elő-előbukkan kritikai írásai mögül, jórészt neki köszönhetjük a „Magyar művészetet”, s a „Művészet és világnézet”-ben ismét inkább övé a szó! Önálló koncepcióval azonban csak 1929-ben lép újra elibénk. De nem nyomtatottal,

1910-es ígérését beváltó művészetfilozófiájának csupán hírért vesszük. Föltehetőleg legelőször Babitshoz intézett leveleiben szól felőle. Nagyigényű munka. Szakmai nyilvánosságnak szánta s ezért – meg tán a „Magyar művészet” sorsától is megóvándó – németül és külföldön tervezi kiadni. (A „Magyar művészet” előszavában a magyar szóra még olyannyira rátartó Fülep Lajos főműve – német nyelven! Tudományos életünk elkeserítő tünete...) Művének egyidejű népszerű rövidített magyar kiadására is gondol. Ezért 1930/31-ben átírja s fölajánlja fejezetenkénti közlésre a „Nyugat”-nak, azaz Babitsnak. – Tudjuk, hogy művészetfilozófiájának egyik változata se látott napvilágot. Ennek oka viszont ismeretlen. Csak sejteni lehet egyik ugyancsak Babitsnak szóló leveléből. Ilyenek állnak 1931. november 13-i soraiban: „Szorongva látom a „Nyugat” terjedelmének megszükkítését... Most a németül való publikálás is nagyon megnehezedett.”²⁶

Fülep e művéről a most harminc éve nekem írottakból s nem a hivatkozott, mostanság közzétett levelekből szereztem tudomást. S azóta egyet-mást élőszóából is megtudtam felőle. De soha olyasmit, hogy ne lenne készen, inkább az ellenkezőjét, miként például 1958-ban is, könyveinek átvételekor. – Elmeséltem, hogy annak idején megbízott könyvtára egy részének értékesítésével. Akkor került vissza hozzám Böhm Károly nagy műve is, amelyet évekkel azelőtt kötetenként gyűjtöttem össze neki, miután kíváncsivá tettem rá annak megemlékezésével, hogy írásaiban valamikor Böhm hatását véltem fölfedezni. A hat kötetet előhozva ezeket mondotta – igyekszem szó szerint idézni: „Ez, látja, filozófus! Nem olvastam el, csat átlapoztam. Ha korábban kerül a kezembe, talán jobban megnézem. Ámbár ifjúkoromban az járta a filozófiában, hogy: Hungarica non legitur... Tudja, én fiatalon kikotlottam valamit, s azt megcsináltam művészetfilozófiámban, amelyen már nem változtatok...” Megjegyeztem volt, amit mondott, mert tüstént nem lévén, találgatnom kellett, mi is az összefüggés utolsó mondata s az előbbieik között – s azért citálhatom most annak megerősítésére, hogy Fülep legkésőbb 1958-ig megtalálta már főműve változtatást mégoly becses új mozzanat, fölfedezés kedvéért sem tűrő végleges formáját.

Citálhatnék még erre nézve ilyeneket. Szaporázhatnám az érvelést amellelt, hogy a Fülep életében föltehetőleg senki se látta mű elkészült; és találgathatnám, mi oka lehetett szerzőjének arra, hogy az első abbamaradt kísérletet követően ne tegyen semmit publikálására se '45 előtt, se azután, mert erős a gyanúm, hogy a

különös mű rejtélye még sokáig megoldatlan marad. Mégsem érvelek tovább, és találgatásba se bocsátkozom. A fontolgatás helyett inkább az érzelem útján közeledő emlékezésnek engedek... A Fülep halálhíre vételének élménye éled most újra bennem – hatásában rokona annak, amely a „Magyar művészet” fölfedezése órájában előbb leterített, majd meg fölemelt. Rokona, de így is, amúgy is sokszorosa amannak. Roppant megrázott, lesújtott, mert a sikeres műtét felőli értesülés alig két órával előtte már teljesen fölszabadított volt a csaknem tíznapos rettegés alól. De aztán lassan fölsegített. A benne fölülkerekedett reménység: annak gondolata, hogy Fülep személyes létének megszűntével, önnön útjából való félreálltával, elérkezett végre művében való fölfedezésének ideje – egy eladdig sose tapasztalt érzés magasára emelt, ahonnan már-már látni véltem művészetfilozófiája bevonulását szellemi életünkbe. Valójában csak ezen a szomorú napon kezdett igazán jelentőssé válni számomra is Fülep művészetfilozófiája. A megpróbáltatásban ez volt egyetlen vigaszom. Mintegy kezemben éreztem már az addig megfoghatatlanul, hírből-mondásból birtokolt írást; és mindegyre földídeztem magamban Fülep ama tanácsát (1964 decemberében ajánlotta volt, amikor egyszer fölkerestem róla készített méltatásommal), hogy ne vesződjem régi dolgaival, várjam meg művészetfilozófiáját s arról írjak majd, mert arról aztán lesz mit írni, és érdekesebb is lesz...

A halálát követő harmadik napon kézbe is vehettem végre az áhítva-áhított művet, olyanul azonban, hogy menten oda lett tőle minden vigaszom. Kézirati hagyatékát átnézve három nagyobb írása közül a nemzeti művészetről és a Rembrandtról szólót egyáltalán nem találtam; és művészetfilozófiáját nemhogy nyomtatásra készen nem, de még valamennyire együtt sem – mintha valami idegen, közböbs kéz szórta volna széjjel. Hiányosan, fejezetekre ziláltan hevert szanaszét az íróasztalon és mellette egy fiókos bútordarab lapján, ceruzával írott lapokban... És egyetlen ilyen példányban, holott idegen nyelvű példányának vagy annak bármilyen nyomának is lennie kellett volna! Abban a szekrényben pedig, amelyet hagyatékának őrzője, a kész írásokat sejtve benne, a keresés végén előttem felnyitott, csak gondosan egymásra rakott rengeteg szűz írópapírra leltem... És ugyanúgy jártam három hónapra rá újra átvizsgálva a kéziratokat. Ezeket közben mások is látták, és bizonygatták, hogy a kész művet hasztalan keresem. De nekik se hittem, miként saját szememnek sem. Ezért kutattam át ismét, most már gondosabban, a hagyatékot. Eredménytelenül, persze. 1971. január 11-én éjfél tájt úgy távoztam a Széher úti lakásból, szinte menekülve, mint a Kórbonctani Intézet alagsorából a halotti maszk elkészülte után... Csakhogy a Széher úton nem Fülep holtteste maradt mögöttem, fehér lepedőbe takartan, hanem csonka, szétzilált művészetfilozófiája lapjain mintegy szellemének teteme...

Erről írta volt 1944 március 18-án: „Az egyetlen, amivel azonosítom magam, magamhoz méltónak tartom, a még kiadatlan művészetfilozófiám”²⁷ Ez lett volna az a kézirat, amelyet egyebekkel együtt életénél is többre tartott valaha? „Lehet, hogy mindenem itt puszta, magam is, s ami nekem ennél fontosabb, a kézírataim, a jegyzeteim”²⁸ – olvasom 1944. október 31-i levelében... Ha ez volt az, akkor hát negyven álló esztendeig ámitotta, csalta a világot és becsapatta másokkal is (1964-ben az ő tudtával írtam le, hogy művészetfilozófiája elkészült!) – ami viszont még kevésbé hihető el róla, mint az, hogy főműveül egy ilyen torzót hagyott volna maga után. Fülep ethosza és filozófiai alkata kizárja mind ezt, mind am azt.

De megnyugodnék, ha ugyanazt elmondhatnám róla, amit ő Gauguinról 1908-ban, „Új művészi stílus”-ában! Nem kellene keresnem főművét és életművét sem abban, amit fragmentumként tőle bírunk. Ideírom a Gauguinról mondottakat: „Ennek a szomorú, büszke embernek egész életében benne van a tudat, hogy kezdő fog maradni mindvégig, töredék ember, torzó, mert amire vállalkozott, egy ember munkája nem lehet.”²⁹ Fülepre ennek pontosan az ellenkezője áll! Ez az idézet is olyan írásából való, amely őt 23 évesen mindenestől művészettörténelemre s művészetfilozófiára termettnek mutatja. És nem a filozófus hangján szólal meg már előbb is „Stirner”³⁰-jében? Mindössze 21 esztendő, de filozófus a talpán, s meg is marad mindvégig annak, bármivel foglalkozzék is hosszú élete során. Laptudósító, színikritikus, kritikusa az irodalomnak és a képzőművészetnek, muzeológus, középiskolai nyelvtanár, olasz irodalomtörténész – jobbára egyszerre többféle is, de a filozófiától s ama sajátos területtől, amelyen filozófusként magára talált, tapodtatnyira se távolodott el. Hogy is tehetne volna? Ha valaki, ő igazán elmondhatta Böhm Károlyal: „Nekem a filozófia nem tan, legkevésbé kenyérgeregetem, nekem a filozófia élet, egész lelkemet átható enthusiasmus, olyan elem, mely nélkül élni nem tudnék”³¹ ... Ami pedig a művészethez való viszonyát illeti – mielőtt őt magát megszólaltatnám – hadd idézzem erre a művészettörténelem atyjának, Winckelmannnak egy vallomását: „Die Liebe zur Kunst ist von Jugend auf meine grösste Neigung gewesen, und ohnerachtet mich... Umstände in ein ganz entferntes Gleis geführt hatten, so meldete sich dennoch allezeit mein innerer Beruf”³² – a művészetet ifjúkorom óta mindennél jobban szeretem, s ámbár körülményeim tőle olykor eltávolítottak, hivatásom midig visszatért hozzám. És mi volt e hivatás? „Meine Absicht ist einen Versuch eines Lehrgebäudes zu liefern”³³ – szándékozom egy tanrendszert megalkotni... És most következnek két idézet Füleptől. Babitsnak írja 1929. november 5-én: „Városról azért jöttem ide kis faluba, hogy még több nyugalmam s időm legyen nagyobb méretű tudományos munkáim folytatásához és befejezéséhez. Különösen a művészet-filozófiámmal reméltem itt mielőbb elkészülni.”³⁴ – A másik idézet meg 1944 november 18-i nekem küldött leveléből való: „Az életemmel már nem törődöm, bár nem tudom, élt-e valaha, aki így tudott gyönyörködni a szépben. De még nagyon sok van, amit el kellene mondanom. Most különösen az az érzésem hogy, bár mindig, kezdettől, világosan láttam a történeti konstellációt, most kellő élességgel tudnám beleiktatni ezt a jelent a teljes történeti perspektívába. Azt hiszem, látom a végső motívumokat...”³⁵

Nos, amit ő így akart, remélt, hitt, látott, azt ne tudta volna 1929 avagy akár csak 1944 óta is megalkotni; ő, a gondolkodásnak s az írásnak is szüntelen munkálkodó mestere? – kérдем ismételten, nem tudom, hányadszor, amaz 1971 január 11 óta, s attól fogva különösen, hogy a Babitsnak írottakat is olvashattam.

A nyugtalanító kérdést azzal próbálgatom távol tartani magamtól, hogy előbbutóbb csak hozzáférhetővé teszik a Fülep-féle irathagyatékot. De nem mintha a kész művészetfilozófiát sejteném benne; hanem mert úgy hírlik, hogy Fülep levelezése is az Akadémiához került, amelyből tán kiolvasható az elsikkadt mű sorsa.

A műért magáért meg addig is, míg bár töredékeiben s remélhetőleg tanulmányozás céljából újra kézbe vehetem, egyelőre Fülep egyéb dolgaiban keresek kárpozlást. Halála óta csaknem minden írását elolvastam, újra és újra megerősödvé abban, hogy ő művészetfilozófiája nélkül is ugyanaz, akinek három évtizeddel

ezelőtt fölfedeztem; s hogy érdemes ezután is mindent elkövetnem azért, hogy szellemi életünkbe ilyenül integráltassék, meg hogy koncepciója egyetemes tudománytörténeti jelentőségét is elismerjék.

E törekvés érdemét esetlegesen eredményétől függetlenül gondolom. A művészettörténészeink felszabadulási ünnepi ülésén elhangzottak ismeretében (l. a „Művészettörténeti Értesítő” 1970/2. számában) ilyesmivel egyelőre nem álhatom magam. Ha tudományunk, a referátum és a hozzászólások tanúsította elmélet-ínségében, az utóbbi huszonöt esztendő alatt a még élő Fülepet mellőzni volt képes, idegen kézből még kevésbé fogadná el tanítását. Addig legalábbis, ameddig benne a Gerevichet „mesterségbeli mesterük” gyanánt tisztelettel emlegetők s az ugyanazon kiadványban Fülep Lajost becsmérelni nem áttalók uralkodnak...

Olykor a tudomány malmai is lassan órlnek. Fülep örök aktualitású írásai állják az időt. Aminek ma mesterségesen gátat vetnek, majd szétárad egyszer termékenyítőn sivatag művészettörténelmünkben.

XVIII.

Közreadván a Fülepei mellett másolatban megőrzött leveleimet, ugyanazon szégyenkezéssel vegyes elfogódottsággal teszem, amellyel őket valamikor egyenként megírtam. Íráshibáik, magyartalanságuk s minden egyéb fogyatékoságuk éppúgy bánt ma is, mint annak idején. Nem is publikálnám őket, ha kötelesség nem szorítana rá.

Így, amint vannak, híven tükrözik a Fülep dolgaival szembeni ma is érzett, ma is tudott ügyefogyottságomat. Általános és szakmai műveltség hiánya akadályoz a probléma adekvát kezelésében. Bizonyos, hogy még mindig kelleténél kevesebbet látok Fülepben, s hogy azt sem vagyok képes hozzá méltón megmutatni, demonstrálni. Tulajdonképp máig is az intuíciónál tartok. Amit Fülepben mintegy ösztönösen megragadtam, nem tudtam kifejteni, másokkal megértetni. „Alföld”-beli cikemben sem jutottam el a meggyőződésig: nem sikerült egyetemes, objektív érvényre emelnem meggyőződésemet. E tekintetben ettől az írástól se várok semmit. Igaz, nem is ez a célja, ámbár most, a végén érzem, hogy a levelezés kiadását motiválandó nem ártott volna szétszórt vallomások helyett egy külön fejezetet szentelnem Fülep teóriájának.³⁶

Az ilyen elvi jelentőség híján való levelek ti. életrajzi érdekességre is csak írójuk révén tarthatnak számot – de ha az író és azt, amitől ő is nevezetes nem ismerjük! Cézanne-nekrológiájában kérdezi Fülep: „Ma is még, hány ember van tisztában annak az eseménynek a jelentőségével, hogy egy Cézanne nevű művész élt és meghalt?”³⁷ Hát nem ugyanezt kérdezhetjük felőle is? ... Sok víznek kell még lefolynia a Dunán addig, amíg ő annyira ismertté lesz, s az, amit művelt, annyira fontossá, hogy attól e levelek is jelentősekké váljanak.

Nekem, sajnos, sok közöm akkor sem lesz levelezésünk jelentőségéhez. Legfeljebb pikantériájában lesz részem. És pikantériája – ami különben egész viszonyunknak is furcsasága, fonáksága, és egyúttal művészettörténelmünk szégyene – ,hogy tudatlan kezdő létemre, a teória iránti vaksággal megvert szaktudomány helyett, nekem adatott meg felismerem Fülep tudományteremtő zsenijét. Vajha ez a felismerés újratámadna, de olyasvalakiben, aki aztán el is végezné vele azt,

amitől életsorom eleddig engem visszatartott; akinek a munkásságában úgy bírhatnánk majdan Fülepet – nemzetnek szóló ajándék gyanánt – miképp az ő írásaiban Lechnert, Izsót, Szinyeit: a jelentésében feltárt egész magyar képzőművészetet, s a tudományos magyar művészettörténelmet...

Karay Gyula emlékének és neki, az eljövendő avatott Fülep-kutatónak ajánlom ezt az igénytelen írást és az itt következő leveleket.³⁸

Kettőnk levelezésén kívül feleségem két levélfogalmazványa s a neki szóló Fülep-írta levelek és lapok is belekerültek ebbe a gyűjteménybe; és belekerült Soltész János egyetlen levelezőlapja is. Kimaradt viszont belőle Fülep néhány találkozásra hívó lapja és távirata, meg két-három saját levelem. Az utóbbiakat nem másoltam volt le magamnak, azért nem közölhetem őket. Publikálatlan nem maradt tehát semmilyen e levelezésbe vágó dolog a birtokomban. Ha majd egyszer elérkezik az ilyenek iránti érdeklődés ideje, fölöslegesen ne kutassanak hát utánuk!

A levelekhez csak néhol fűztem egy-egy külön megjegyzést. Megértésükhöz elég amit eléjük írtam, sok is talán. Tanulmányi beszámolómat, természetesen, nem kellett volna egészében idéznem. Az EKE-konferencia ismertetését is rövidebbre foghatam volna... Rég múlt dolgok, az ilyeneket nem szívesen csonkítja meg az ember, ha már egyszer előásta őket. Az emlékek különben is nehezen formálhatók, kezelhetők. A friss élménynél jobban ellenállnak az ilyesminek, meg hát valamilyen kegyeletféle is tiszteletet parancsol irántuk.

A múlt felidézésében nem engedtem kénye-kedvére az emlékezést. Lehetőleg csak arra ügyeltem, amit a levelek megkívántak. S a levelek szellemében jártam el viszonyunk azon szakát illetően is, amelyben együvé kerülvén megszűntünk rendszeresen írni egymásnak. Mindenütt elsősorban a művet és sorsát tartottam szem előtt. Az embert alkotóként is kevésbé, jóllehet ő is sokat jelentett számomra. De hát nem életrajzot írtam. Fülep, az ember egyébként tudományosan is csak halála óta kezd igazán érdekelni. Az élő rám nézve szinte csak írásai médiumában létezett. Ilyenül is meglehetősen ösztövéren. Hiszen műve egészét jóformán csak eltávozta után ismertem meg. Azóta, hogy itt hagyott, írásai mindennapos olvasmányaimmá lettek. Ezek hatására, az eddigi mellett, egy másik, egy teljesebb, valóságosabb, hitelesebb Fülep-kép kezd összeállni bennem. Ennek módszeres megalkotásához kellene jól ismernem az embert és életét... Számomra ez már egyre elérhetetlenebb. Korábban kellett volna elkezdenem ezt is. A Fülep-monográfia megírása másra vár. Én magam annak is örvendének, ha majd egyszer legalább azt elmondhatnám Fülep Lajosról, amit benne, a művészettörténetfilozófuson és művészettörténészen kívül írásai tükrében fölfedeztem. Ámbár ezt a közeljövőben megjelenő művei jórészt maguktól is megtennék.

Mostanában a „Magyar művészet” s a „Művészet és világnézet” lefordíttatása s idegenben kiadatása foglalkoztat. Balázs, Bartók, Hauser, Lukács, Mannheim – Fülep hajdankori emigrált fegyvertársai kintről találtak vissza hozzánk. Hátha Fülep befogadásának is az idegen elismerés a záloga!

Budapest, 1973. augusztus 12.

JEGYZETEK

- ¹ FÜLEP Lajos: A mai magyar művészetről. In: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970. Bp. 1976. (a továbbiakban MV) 581–587.
- ² MTA Tagajánlások 1948-ban. Bp. 1948. 24–25.
- ³ GEREVICH Tibor: Művészettörténet. In: A magyar történetírás új útjai. (szerk. Hóman Bálint) Bp. 1931. Újraközölve: A magyar művészettörténet-írás programjai. (szerk. Marosi Ernő) Bp. 1999. 206–242.
- ⁴ Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 23–27.
- ⁵ ZÁDOR Anna: A magyar művészettudomány történetének vázlata 1945-ig. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1951. Bp. 1952. 27.
- ⁶ FÜLEP Lajos: A magyar művészettörténelem fôladata. FÜLEP MV 427.
- ⁷ Fülep Lajos levele Lórinccz Ernőnek. 1944. XI. 18. Fülep Lajos levelezése IV. 1939–1944. (a továbbiakban FL lev. IV.) Bp. 581.
- ⁸ FÜLEP Lajos: Művészet és világnézet. In: FÜLEP Lajos: Egybegyűjtött írások III. Cikkek, tanulmányok 1917–1930. (a továbbiakban FÜLEP III.) 252–253.
- ⁹ Fülep Lajos levele Lórinccz Ernőnek. 1944. III. 18. FL lev. IV. 513.
- ¹⁰ FÜLEP Lajos: A magyar művészettörténelem fôladata. FÜLEP MV 432.
- ¹¹ FÜLEP Lajos: Ady éjszakái és éjszakája. FÜLEP MV 44.
- ¹² FÜLEP Lajos: Előszó a Magyar művészet második kiadásához. FÜLEP MV 390.
- ¹³ JÓSIKA Miklós: Vázolatok. Kolozsvártt, 1835. 62.
- ¹⁴ Hajnóczy Gyula (1920–1996) építésztörténész, a budapesti műegyetem tanára
- ¹⁵ BORBÍRÓ Virgil: Egy nagy lehetőségről. (Reflexiók Fülep Lajos javaslatára) Forum, 1948. 11. sz. 910–912.
- ¹⁶ FÜLEP Lajos: Egy nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében. FÜLEP MV 366–383.
- ¹⁷ Fülep Lajos levele Lórinccz Ernőnek. 1943. VIII. 9. FL lev. IV. 422.
- ¹⁸ Fülep Lajos és Tolnay Károly kapcsolatáról bővebben a „Fülep Lajos munkásságának tudománytörténeti jelentősége” című tanulmányom Függeléke szól. Bp. 1975.
- ¹⁹ FÜLEP Lajos: A magyar művészettörténelem fôladata. FÜLEP MV 432.
- ²⁰ KÖRNER Éva: Fülep Lajos emlékezete. Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 117.
- ²¹ Fülep Lajos címszó. Művészeti Lexikon, II. köt. Bp. 1966. 165.
- ²² KOMÁRIK Dénes: Fülep Lajos írásainak bibliográfiája. Művészettörténeti Értesítő, 1965. 3.sz. 187–190.
- ²³ FÜLEP Lajos: Európai művészet és magyar művészet. FÜLEP III. 83.
- ²⁴ FL lev. IV. 513.
- ²⁵ Fülep Lajos levele Lórinccz Ernőnek. 1943. IV. 8. FL lev. IV. 366.
- ²⁶ Fülep Lajos levele Babits Mihálynak. 1931. XI. 13. Fülep Lajos levelezése, III. 1931–1938. Bp. 1995. 68.
- ²⁷ FL lev. IV. 513.
- ²⁸ FL lev. IV. 579.
- ²⁹ FÜLEP Lajos: Egybegyűjtött írások. I. Cikkek, tanulmányok 1902–1908. (a továbbiakban FÜLEP I.) Bp. 1988. 382–383.
- ³⁰ FÜLEP Lajos: Stirner. FÜLEP I. 312–323.
- ³¹ BÖHM Károly: Az ember és világa. Bp. 1883. I. k. III–IV.
- ³² J. J. WINCKELMANN: Geschichte der Kunst des Altertums... Berlin, 1870.
- ³³ Uo.
- ³⁴ Fülep Lajos levele Babits Mihálynak. 1929. XI. 5. Fülep Lajos levelezése, II. 1920–1930. Bp. 1992. 503.
- ³⁵ FL lev. IV. 581.
- ³⁶ Fülep tanításáról szóló későbbi írásaim: Fülep Lajos munkásságának tudománytörténeti jelentősége. Bp. 1975. – Fülep Lajos. (Bevezetés egy román nyelvű Fülep válogatáshoz.) Kézirat, 1981. – Fülep Lajos és a „Bécsi Iskola”. Fülep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 311–321. – Fülep Lajos és a Bécsi Iskola. Tudományos ülésszak Fülep Lajos születésének századik évfordulójára. Dunántúli Dolgozatok – Művészettörténeti sorozat 1. Pécs, 1986. 70–78.
- ³⁷ FÜLEP I. 328.
- ³⁸ A tanulmány eredetileg Fülep Lajos és Lórinccz Ernő levelezése tervezett privát kiadásához készült bevezetőként. A kiadás nem valósulhatott meg, de a levelek az Akadémiai Könyvtár Kézirattárába kerültek s folyamatosan megjelennek Fülep Lajos levelezése soron lévő kötetekben. (Szerk.)

